

An Analytical Study of the Fallacies of the People of Misguidance in the Qur'an: A Comparative Analysis in Light of Shi'i and Sunni Exegeses*

Azizallah Molavi Vardenjani¹ and Mohammadreza Movahedi²

1. Assistant Professor, Department of Fiqh and Law, University of Shahrekord, Shahrekord, Iran (corresponding author). Email: molavei@sku.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Qom, Qom, Iran. Email: Movahedi1345@gmail.com

Research Article

Abstract

Cognitive errors and logical fallacies are among the principal causes of error in belief and ethical conduct. Examining these errors in light of the verses of the Holy Qur'an can clarify the path toward rational decision-making and behavioral reform. Throughout history, exegetes from both the Shi'i and Sunni traditions have adopted different approaches to analyzing the reactions and arguments of disbelievers, polytheists, and hypocrites in response to revelation. Drawing on authoritative exegetical sources from both traditions, as well as concepts from cognitive psychology and informal logic, this study adopts a comparative-exegetical approach to identify and classify these errors. It employs an analytical-inferential method, combining qualitative content analysis of the relevant verses with a comparison of the views of exegetes from the two schools. The findings indicate that, from a methodological perspective, Sunni exegetes have generally formulated and explained fallacious techniques by drawing on detailed historical evidence, whereas Shi'i exegetes, particularly 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī, have sought to highlight the tactics employed by those who have gone astray through [an incomplete phrase in the Persian source]. Among the techniques examined, demagoguery intended to obstruct understanding occurs most frequently in Sunni commentaries. Fallacies such as reductionism, analogy with an act of the self, assigning primacy to tradition and wealth, insult, distortion, incomplete quotation, spurious correlation, erroneous interpretation, and appeals to emotion are among the principal strategies employed by opponents of revelation and have received attention in the commentaries of both traditions. A comparative analysis of the views of the two traditions not only provides a more comprehensive account of the structure of these fallacies but also highlights the Qur'an's discursive capacity to critique intellectual deviations within the exegetical traditions. It further lays the groundwork for future interdisciplinary research connecting Qur'anic studies, cognitive sciences, and critical thinking.

Keywords: Holy Qur'an; Cognitive error; Logical fallacy; Shi'i and Sunni Exegeses; Cognitive psychology; Exegetical traditions.

* Received 08 July 2025; Received in revised form 27 October 2025; Accepted 17 February 2026; Published online 30 March 2026

Cite this article: Vardenjani, A., & Movahedi, M. (2026). An Analytical Study of the Fallacies of the People of Misguidance in the Qur'an: A Comparative Analysis in Light of Shi'i and Sunni Exegeses. *Comparative Interpretation Research*, 12(1), 124-157. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.13784.2509>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

Human reasoning is continually influenced by various cognitive, emotional, and social factors, which may at times hinder the accurate evaluation of evidence and the formation of rational judgments. Contemporary research in cognitive psychology has demonstrated that many false beliefs arise not from a lack of intelligence but from systematic distortions in information processing. Informal logic, moreover, has shown that many apparently persuasive arguments are, in fact, based on logical fallacies and flawed methods of reasoning. These issues now occupy an important place in contemporary studies of critical thinking, education, communication, and decision-making.

A careful examination of the verses of the Holy Qur'an reveals that this divine scripture addressed human cognitive and reasoning processes with remarkable depth centuries ago. Throughout the Qur'an, the divine prophets encounter opponents who, despite being presented with clear evidence, refuse to accept the truth and resort to logically and epistemologically flawed arguments to justify their positions. The Holy Qur'an not only reports these arguments but also critiques them, thereby exposing the mechanisms through which human thought and judgment become distorted. The Qur'an may therefore be regarded not only as a book of guidance but also as a valuable source for understanding the relationship among human cognition, reasoning, and behavior.

Literature Review and Research Methodology

Previous studies of Qur'anic argumentation have focused primarily on its theological and rhetorical dimensions or on the methods of argumentation employed in the Qur'an. Few studies have attempted to analyze these arguments in light of modern theories of informal logic and cognitive psychology. Furthermore, although Sunni and Shi'i Qur'anic exegetes have identified the logical weaknesses in the arguments advanced by deniers when interpreting verses concerning the dialogues between the prophets and their opponents, relatively little research has systematically compared their views or examined them in relation to concepts such as logical fallacies, cognitive biases, and critical thinking. The present study therefore seeks to address this gap by adopting an interdisciplinary approach and revealing the epistemological potential of the Qur'an for analyzing human reasoning processes.

This study employs a descriptive-analytical method within a comparative framework. First, the verses reporting the arguments of disbelievers, polytheists, hypocrites, and other opponents of the prophets were collected and analyzed. The interpretations of prominent Sunni Qur'anic exegetes, including al-Ṭabarī, al-Zamakhsharī, and Fakhr al-Dīn al-Rāzī, and those of Shi'i exegetes, particularly 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī and Ayatollah Makārim Shīrāzī, were then examined and compared. In the next stage, the findings were evaluated in light of established classifications in informal logic and fundamental concepts in cognitive psychology to determine the extent to which Qur'anic analyses converge with contemporary theories of cognitive and reasoning errors. This

methodology makes it possible to examine Qur'anic arguments not merely as historical accounts but as a transhistorical model for evaluating the soundness of reasoning and the integrity of epistemic conduct.

The originality of this study lies in its integration of three fields—Qur'anic studies, informal logic, and cognitive psychology—within a unified analytical framework. This interdisciplinary synthesis demonstrates that the Holy Qur'an not only presents doctrinal teachings but also provides enduring criteria for identifying deceptive arguments, cultivating intellectual responsibility, and strengthening evidence-based judgment. The findings of this study may therefore contribute not only to Qur'anic scholarship but also to the fields of critical-thinking education, the ethics of dialogue, communication, and discourse analysis.

Research Findings

An examination of the selected verses of the Holy Qur'an demonstrates that, rather than presenting logical, evidence-based arguments, the opponents of the divine prophets employed distinct and recurring patterns of fallacious reasoning. These fallacies were not merely rhetorical devices or historical phenomena; rather, they constituted cognitive strategies used to preserve prior beliefs, defend individual and social interests, and resist the transformative message of revelation. A comparative study of Shi'i and Sunni Qur'anic exegeses further indicates that both exegetical traditions agree on the existence of these patterns of reasoning, although they emphasize different aspects when analyzing their causes and consequences.

The first category consists of fallacies based on distortion and the inversion of truth. This category includes reductionism, false causal explanations, incomplete quotation, textual distortion, and the arbitrary interpretation of verses. The Holy Qur'an repeatedly refers to individuals who remove the statements of the prophets from their original contexts or alter the meaning of revelation through erroneous interpretations. Shi'i Qur'anic exegetes generally regard such conduct as evidence of deviation in epistemological foundations and disruption of cognitive processes, whereas Sunni exegetes often emphasize the historical, literary, and rhetorical dimensions of these distortions.

The second category comprises fallacies based on unsupported claims and the substitution of psychological influence for rational argumentation. This group includes poisoning the well, appeals to ignorance, shifting the burden of proof, appeals to false authority, emotional manipulation, intimidation and threats, wishful thinking, and argumentative traps. Rather than responding directly to the clear evidence presented by the prophets, their opponents relied on inherited traditions, social status, political power, or psychological pressure to persuade their audiences. The Holy Qur'an presents these methods as signs of logical weakness and an inability to offer sound proof, since persuasion in such cases rests not on evidence but on emotion, fear, prejudice, or apparent authority. Exegetes from both traditions identify these methods as major causes of

intellectual deviation, although Shi'i exegetes devote greater attention to their epistemological and psychological roots.

The third category consists of fallacies employed to prevent rational dialogue from taking place. The creation of ambiguity, diversion of the discussion, generation of mental confusion, interruption of logical communication, and disruption of the dialogical environment are among the principal examples in this category. In numerous instances, the Holy Qur'an reports that the opponents of the prophets prevented people from listening to the divine verses, created disturbances to obstruct the hearing of revelation, or diverted the discussion by raising irrelevant or mocking questions. Classical exegetes regarded such conduct as evidence that the opponents were unable to respond to the prophets' clear arguments and therefore adopted strategies aimed at disrupting communication and dialogue rather than engaging in rational debate.

A comparative examination of the Qur'anic exegetes' views demonstrates that, despite their methodological differences, both exegetical traditions agree on a fundamental principle: many instances of denial arise not from a lack of evidence but from disruptions in the processes of reasoning and judgment. In their view, factors such as arrogance, blind imitation, prejudice, attachment to worldly interests, and the dominance of emotion over reason create the conditions in which fallacies emerge. Under such circumstances, rather than adopting truth as the standard of judgment, individuals employ flawed arguments to preserve their prior beliefs and avoid accepting reality. Thus, logical fallacies in the Qur'an are not merely theoretical errors but also reflections of moral and cognitive disorders in human beings.

A comparison of these findings with contemporary theories of informal logic and cognitive psychology also reveals considerable conceptual convergence. Many of the patterns of reasoning condemned in the Qur'an correspond to concepts such as confirmation bias, authority bias, motivated reasoning, emotional reasoning, excessive simplification, and selective perception. This correspondence demonstrates that the Qur'anic analysis of the mechanisms of the human mind is not confined to the historical context of the period of revelation but can also explain many epistemological and communicative phenomena in the contemporary world. Accordingly, the Qur'an provides transhistorical criteria for distinguishing sound reasoning from intellectual deception and calls upon human beings to exercise evidence-based judgment, rational reflection, and ethical responsibility in the realm of thought.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that, in recounting the dialogues between the prophets and their opponents, the Holy Qur'an does not confine itself to presenting doctrinal disagreements or reporting historical events. Rather, through a careful analysis of the methods of reasoning employed by deniers, it offers a comprehensive model for identifying logical errors and cognitive deviations. The comparative examination of Shi'i and Sunni Qur'anic exegeses

revealed that both exegetical traditions regard logical fallacies as among the principal means used by the opponents of revelation to resist the truth. Both traditions attribute these fallacies to such motives as prejudice, imitation, a sense of superiority, attachment to worldly interests, and the dominance of emotion over reason.

Nevertheless, clear differences between the approaches of the two exegetical schools also emerge. Sunni Qur'anic exegetes generally highlight the historical, literary, and rhetorical contexts of these arguments, whereas Shi'i exegetes, particularly 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī, place greater emphasis on the epistemological foundations, cognitive processes, and psychological roots of these deviations. Taken together, these two approaches provide a more comprehensive account of the mechanisms through which human thought becomes distorted.

Furthermore, comparing the Qur'anic findings with developments in informal logic and cognitive psychology demonstrates that many of the fallacies discussed in the Qur'an correspond to established concepts such as confirmation bias, authority bias, motivated reasoning, emotional reasoning, selective perception, and cognitive simplification. This convergence reveals the considerable potential of Qur'anic epistemology for analyzing the intellectual and communicative issues of the contemporary world. It also demonstrates that Qur'anic teachings may be applied in such fields as critical-thinking education, media literacy, the ethics of dialogue, discourse analysis, and efforts to counter misinformation.

The Holy Qur'an is therefore not only a book of religious guidance but also a valuable source for explaining the principles of rational judgment, epistemic responsibility, and evidence-based dialogue. From this perspective, by integrating Qur'anic studies, comparative exegesis, informal logic, and cognitive psychology, the present study offers an interdisciplinary framework for a deeper understanding of the mechanisms of reasoning and intellectual deviation. It may also provide a foundation for future research in the fields of education, cognitive studies, and the philosophy of argumentation.

References

The Holy Qur'an

Beck, Aaron T. *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*.

Ellis, Albert. *Reason and Emotion in Psychotherapy*.

Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. *Mafātīḥ al-Ghayb (al-Tafsīr al-Kabīr)*.

Khandān, Ḥasan. *Mughālaṭāt*.

Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al. *Tafsīr-i Nemūneh*.

Muṭahharī, Murtaḍā. *Majmū'ah-yi Āthār*.

Pohl, Walter. *Fallacies and Argumentation*.

Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'an*.

Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq al-Tanzīl*.

بررسی و تحلیل مغالطات اهل ضلالت در قرآن کریم در پرتو تفاسیر فریقین *

عزیزالله مولوی وردنجانی^۱ و محمدرضا موحدی^۲

۱. استادیار، گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: molavei@sku.ac.ir
 ۲. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: Movahedi1345@gmail.com

چکیده

خطاهای شناختی و مغالطات منطقی از عوامل اصلی لغزش در باور و کنش اخلاقی به‌شمار می‌آیند. بررسی این خطاها در پرتو آیات قرآن کریم می‌تواند مسیر تصمیم‌گیری عقلانی و اصلاح رفتاری را شفاف‌تر کند. مفسران فریقین (شیعه و اهل سنت) در طول تاریخ با رویکردهای متفاوت، به تحلیل واکنش‌ها و استدلال‌های کافران، مشرکان و منافقان در برابر وحی پرداخته‌اند. این پژوهش با رویکرد تفسیری- تطبیقی و بهره‌گیری از منابع تفسیری معتبر فریقین در کنار مفاهیم روانشناسی شناختی و منطق غیرصوری، به شناسایی و دسته‌بندی این خطاها می‌پردازد. روش تحقیق، تحلیلی- استنباطی است و با تحلیل محتوای کیفی آیات و مقایسه دیدگاه‌های مفسران دو مکتب همراه است. نتایج نشان می‌دهد از حیث روش‌شناسی، مفسران اهل تسنن بیشتر شگردهای مغالطی را مستند به بیان جزئیات از شواهد تاریخی صورت‌بندی کرده‌اند و مفسران شیعه به‌ویژه علامه طباطبایی، به‌دنبال برجسته‌سازی ترفندهای اهل ضلالت است. غوغاسالاری برای اخلال در فهم، بیشترین بسامد را در تفاسیر اهل تسنن داشته و مغالطاتی چون تحویلی‌نگری، قیاس با فعل نفس، اصالت‌بخشی به سنت و ثروت، توهین، تحریف، نقل قول ناقص، همبستگی‌های غیرواقعی، تفسیر ناصواب و توسل به هیجانات از مهمترین شگردهای مخالفان وحی بوده که در تفاسیر فریقین مورد توجه قرار گرفته‌است. تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های فریقین نه تنها تصویر کامل‌تری از ساختار این مغالطات به‌دست می‌دهد بلکه ظرفیت گفتمانی قرآن برای نقد انحرافات فکری را در سنت‌های تفسیری برجسته می‌کند و بستر پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آینده در پیوند قرآن‌پژوهی، علوم شناختی و تفکر انتقادی را فراهم می‌آورد.

کلیدواژگان: قرآن کریم، خطای ادراکی، مغالطه، تفاسیر فریقین، روانشناسی شناختی، سنت‌های تفسیری.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استناد: مولوی وردنجانی، عزیزالله؛ و موحدی، محمدرضا. (۱۴۰۵). بررسی و تحلیل مغالطات اهل ضلالت در قرآن کریم در پرتو تفاسیر فریقین، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۱)، ۱۵۷-۱۲۴. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.13784.2509>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

در رویکردهای نوین روانشناسان شناختی، خطاهای ادراکی و باورهای تحریف‌شده، مهمترین عوامل شکل‌گیری نگرش‌های غلط و رفتارهای انحرافی است (Ellis, 2003: p. 112؛ Kahneman, 2011: p. 87) مدل شناختی رفتار می‌گوید: تعبیرها و گرایش‌های ذهنی به هیجانات، گرایش‌ها و رفتارها می‌انجامد. بنابراین اگر تعبیرها دچار سوگیری یا مغالطه شوند، هیجانات و داوری‌های ارزشی نیز کژ می‌شوند و در پی آن، رفتارهای نامعقول یا آسیب‌زا ظاهر می‌گردند. مدل شناختی رفتار نشان می‌دهد که فرآیند صدور کنش‌ها و هیجان از ذهنیت‌ها، به‌شدت آسیب‌پذیر است. هرگاه تعبیرها و نگرش‌های ذهنی، گرفتار خطا یا مغالطه شوند، هیجانات، ارزش‌داوری‌ها و رفتارها نیز به کژ می‌گرانند (Beck, 1979, p. 12). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا (احزاب: ۷۰)؛ «وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ» (شعرا: ۱۸۲) از توصیه‌های قرآنی ناظر بر مصونیت از مغالطات منطقی و خطاهای شناختی است. قرآن کریم به کرات بر این نکته تأکید کرده‌است که انکار حقایق الهی نه صرفاً ناشی از جهل ساده بلکه محصول «خطاهای شناختی» و «مغالطات فکری» انسان است. ازجمله تقلید کورکورانه از نیاکان (لقمان: ۲۱)، تعمیم‌های شتاب‌زده و ناروا (انعام: ۱۴۸) و توجیهات مغالطه‌آمیز در برابر دعوت پیامبران است (یونس: ۷۸). از نگاه مفسران فریقین، اساس شرک در آن است که انسان به‌جای ادراک صحیح از توحید، دچار انحرافات معرفتی می‌شود که ریشه در حب دنیا، غفلت و پیروی از ظنون دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص ۱۵۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۵، ص ۲۲۴، طبری، ۱۴۲۰: ج ۱۸؛ رازی، ۱۴۰۱: ج ۱۷، ص ۲۷۸). بدین ترتیب، می‌توان گفت ریشه اصلی کفر و شرک در مغالطات و خطاهای شناختی نهفته است. امری که هم سنت تفسیری اسلامی فریقین و هم روانشناسی مدرن بر آن صحه می‌گذارد. با رشد علوم شناختی طی یک دهه اخیر، پژوهش‌های مرتبط با «کاوش در مغالطات کافران در مواجهه با انبیا (ع) طبق آیات قرآن» رو به افزایش گذاشته و به تدریج از گزارش‌های فهرست‌وار انواع مغالطه به سمت الگوهای تحلیلی میان‌رشته‌ای منطق غیرصوری، روانشناسی شناختی و هرمنوتیک تفسیری میل کرده‌اند. مهمترین آثاری که در تشخیص و تحلیل و تقسیم‌بندی مغالطات کافران در پرتو آیات قرآن توفیق داشته‌اند شامل: پایان‌نامه دکتری و مقاله مستخرج از آن مربوط به آقای حسین امیری و راهنمایی دکتر سیدمحمد هادی زبرجد و نیز مشاوره علی ثامنی، علیرضا فارسی‌نژاد در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه شیراز با عنوان: «تحلیل مغالطات کفار و نحوه مواجهه انبیا (ع) با آنها در قرآن کریم» و مقاله «گونه‌شناسی مغالطات منقول در قرآن» که با اتکا به منابع تفسیری فریقین، گونه‌های غالب مغالطات را استخراج و بافت قرآنی وقوع آنها را تحلیل کرده و علاوه بر مقوله‌بندی منطقی خطاها، سازوکارهای عاطفی - انگیزشی آنها را نیز از منظر روانشناسی شناختی توضیح می‌دهد. دیگری مقاله «کاوش انواع جدیدی از مغالطه کافران در قرآن در دوفصلنامه علمی - پژوهشی

«مطالعات قرآن و حدیث» و همچنین مقاله «تفسیر سوره بقره از منظر مغالطه شناختی» در مجله تفسیر پژوهی، هر دو از گل بهناز صادقی و علیرضا دهقانپور می‌باشند که رویکردی مسئله‌محور به آیات محل ابتلاء فنون مغالطی دارند و با بسط فهرست کلاسیک مغالطات، نمونه‌های قرآنی بدفهمی سیستماتیک کفار (از قبیل تعمیم شتاب‌زده، مصادره به مطلوب، پهلوان پوشالی و ...) را استخراج کرده‌اند. هرچند آثار یادشده در نشان‌دادن تناظر نظام‌مند تعریف‌های منطقی مغالطه و موارد قرآنی و بیان ریشه‌های معرفتی انحراف (حب دنیا، پیروی از ظنون، تقلید کور) در سنت‌های تفسیری، قرین با توفیق بوده‌اند اما معمولاً یک نقشه شناختی - عاطفی یکپارچه ارائه نمی‌کنند که مسیر گذار از «سوگیری ادراکی» به «خطای استدلالی» و سپس «الگوی هیجانی - رفتاری» را مرحله‌بندی کند درحالی‌که آیات قرآن بر پیوستگی ادراک، هیجان و کنش برای صیانت از «قول سدید» تاکید دارد. لذا این اثر بر آن شد، ضمن الهام‌گیری از سوابق پژوهشی خود (پایان‌نامه دانشگاه شیراز و مجموعه مقالات مرتبط) و علاوه بر مقوله‌بندی منطقی خطاها - با تاکید بر مطالعات تطبیقی فریقین و انجام یک تحلیل تطبیقی دقیق و بررسی میان تفاسیر شاخص فریقین برای هر مغالطه - سازوکارهای عاطفی - انگیزشی کفار را نیز از منظر روان‌درمانگری شناختی با استفاده از چارچوب‌های میان‌رشته‌ای منطق صوری و روانشناسی شناختی نشان دهد. براین اساس، نوآوری این نگارش، نقشه‌نگاری گفتمانی کفار و ارائه مدل سه‌سطحی یعنی پیوند میان «منطق صوری»، «شناخت‌درمانی» و «هیجانات و رفتارهای انحرافی» می‌پردازد و درنهایت به راهبرد قرآنی اصلاح یعنی بازگشت به عقلانیت و قول سدید اشاره دارد.

مفهوم‌شناسی

تعریف لغوی مغالطه

واژه «مغالطه» در لغت، ریشه در فعل «غلط» دارد و به معنای «به‌خطا افتادن» و «دچار اشتباه‌شدن» آمده‌است. در زبان فارسی، «مغالطه» را معمولاً به معنای «سفسطه»، «قیاس فاسد» و یا «گفتاری که ظاهر آن درست و باطن آن نادرست است» به کار می‌برند. در لغت‌نامه دهخدا، «مغالطه» چنین تعریف شده‌است: «گفتار فریبنده و سخنی که در ظاهر درست نماید و در باطن نادرست باشد» (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۲۵، ص ۱۲۳).

مغالطه در اصطلاح

اصطلاح منطق عبارتست از: «قیاسی که فاسد باشد به واسطه اختلال شرطی معتبر در انتاج به حسب کمیت یا کیفیت یا از جهت صورت یا ماده». (آملی، ۱۳۶۸: ج ۲، ص ۵۸۷). قیاس فاسدی است که منتج به نتیجه صحیح نباشد و فساد آن یا از جهت ماده است یا از جهت صورت و یا از جهت صورت و ماده هر دو (پل و الدر، ۲۹: ۱۴۰۳). فساد قیاسی از جهت صورت به این است که شرایط لازم که با رعایت آن شرایط قیاسی منتج خواهد بود در هیات و شکل آن رعایت نشده‌باشد و از جهت ماده به این است که مثلاً مطلوب با مقدمات قیاسی

یا یکی از آنها باشد که از نوع مصادره بر مطلوب است و بدیهی است که فاسدبودن آن از هر دو جهت به این است که شرایط منتج از جهت هیات و شکل رعایت نشده باشد و مطلوب از آن هم با مقدمات یکی باشد. (سجادی، ۱۳۶۲: ۳۴۵؛ سیاسی، ۱۳۶۷: ۲۶۱-۲۶۳).

خطای شناختی در اصطلاح

خطای شناختی در روانشناسی، اصطلاحی است که نخستین بار توسط آرون بک بنیان‌گذار «شناخت‌درمانی» مطرح شد. منظور از خطای شناختی، الگوهای نظام‌مند و نادرست در پردازش اطلاعات ذهنی است که فرد را به تفسیر تحریف‌شده واقعیت، قضاوت‌های نادرست، و درنهایت هیجانات منفی و رفتارهای ناسازگارانه سوق می‌دهد. به عبارت دیگر، خطای شناختی نوعی «کژکارکرد ذهنی» است که سبب می‌شود افراد رویدادها و موقعیت‌ها را نه آنگونه که هستند بلکه براساس پیش‌داوری‌ها و تحریف‌های ذهنی خود درک کنند (بک، ۱۳۸۱: ص ۴۳).

۱. تبیین‌های مغالطی^۱

تبیین‌های مغالطی به خطاهایی اطلاق می‌شود که اساساً شخص در پی بیان ادعایی نیست و صرفاً درصدد بیان گزاره‌ای است. ابهام عمدی یا سهوی در بیان، ارائه خبر غیر واقعی، وقوع لغزش در نقل قول از دیگران، از عوامل زمینه‌ساز این دست از مغالطات می‌باشند (خندان، ۱۳۸۴: ۴۳). شماری از مغالطات و خطاهای شناختی کفار و منافقین که در قرآن مورد اشاره قرار گرفته را می‌توان در این دسته از مغالطات جای داد که به آنها می‌پردازم:

۱-۱. مغالطه کنه و وجه^۲

جدا نکردن جنبه‌های گوناگون یک حقیقت پیچیده و چندچهره و محدودسازی یک امر کثیرالاضلاع در یک بُعد، از مهمترین عوامل پیدایش مغالطه «کنه و وجه» یا تحویلی‌نگری^۳ و مغالطه تک‌بُعدنگری یا مغالطه «هیچ نیست جز»^۴ است (قراملکی، ۱۳۸۴: ۱۷۰). یعنی گمان کند که قوام و ذات و کنه آن پدیده هیچ چیز نیست جز همان صفت و صفات دیگر نقشی در ذات و هویت آن پدیده ندارند (سروش، ۱۳۶۸: ۱۵). مشرکان و کفار در مواجهه با دعوت پیامبران، بارها این مغالطه را مرتکب شدند. آنها حقیقت چندبُعدی وجود پیامبران، جهان هستی و حیات انسانی را به ظواهر مادی و توالد جرمانی آن تقلیل می‌دادند و همین خطا در نگرش رهن سعادتمندان آنها شد: تقلیل عوالم هستی به زیست فیزیکی: «وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ»

1. fallacious explanations

2. Fallacy of misnlaced concreteness

3. Fallacy of reductionism

4. Fallacy of nothing but

(جاثیه، ۲۴) و تقلیل هویت کثیرالاضلاع پیامبران به یک انسان عادی «مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ» (مؤمنون، ۲۴؛ کهف: ۱۱۰؛ یس: ۱۵). (فخر رازی، همان: ج ۲۷، ص ۶۷۸)

۲-۱. مغالطه علت جعلی^۱

این مغالطه زمانی است که در یک استدلال چیزی به عنوان «علت» وانمود می شود که درواقع «علت» نیست یعنی در تحلیل عقلی و منطقی، آن چیز نمی تواند جنبه علی و تاثیرگذاری داشته باشد اما گوینده در استدلال خود آن را سبب امر خاص به حساب می آورد (خندان، ۱۳۸۰: ۷۰). به عبارت دیگر در مواقعی که دو رخداد واقعا بی ربط را، به یکدیگر مرتبط دانسته و نتیجه بگیریم که یکی علت دیگری است، این همان چیزی است که در روانشناسی خطای شناختی «علت جعلی» یا «تفکر جادویی» یا «سادگی طبیعت بشر» و یا «همبستگی های غیر واقعی»^۲ گفته اند (لیهی، ۱۳۸۷: ۲۷۲). از جمله مغالطات کفار در رویارویی با دعوت های توحیدی انبیاء، این بود که در جهت تایید افکار و مواضع خود توسل به مغالطه «همبستگی های غیر واقعی» و روندهایی که وجود ندارند، می شدند و این مغالطه «علت جعلی» در استدلال های کفار، یکی از خطاهای بزرگ شناختی بوده که به جای تحلیل واقع بینانه حوادث، رابطه ای غیر واقعی میان پدیده ها برقرار می کردند تا از پذیرش حقایق فرار کنند. قرآن کریم بارها، این خطای فکری را افشا و نقد می کند و تاکید می کند که علل حقیقی، همواره در علم و مشیت الهی است نه در توهمات و ارتباطات جعلی. از مصادیق برجسته این مغالطه، واکنش کفار به دعوت های حضرت موسی (ع) بوده است. مخالفان او به جای تأمل عقلی و تحلیل درست نشانه های الهی، حوادث طبیعی یا پیشامدهای اتفاقی را به عنوان دلیل بطلان یا درستی دعوتش مطرح می کردند. این نسبت دادن حوادث طبیعی به بدقمدی پیامبران: «قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ» (یس: ۱۸) نشان می دهد که قوم کافر، دعوت توحیدی پیامبران را به فال بد گرفتند و مشکلات و حوادث ناگوار را به آمدن او نسبت می دادند. این دقیقاً نمونه بارز مغالطه «همبستگی غیر واقعی» است؛ زیرا هیچ ارتباط علی واقعی بین دعوت انبیا و رخداد های طبیعی و اجتماعی ناگوار وجود نداشت بلکه مشکل واقعی در کفر و عناد خود آن مردم بود. در جای دیگری از قرآن، درباره قوم فرعون آمده است که باران یا خشکسالی را به پیامبران نسبت می دادند: «فَإِذَا جَاءَهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ» (اعراف: ۱۳۱). زمخشری در این باره می نویسد: آنان (کافران) را خداوند در جهل و بدفرجامی رها ساخت زیرا از دین خویش بیزار گشتند و جآنهايشان از پذیرش آن نفرت داشت و این، عادت همیشگی نادانان است که به هر آنچه میل و رغبت دارند و خواهان آن هستند، فال نیک می زنند و آن را نشانه خیر و برکت

1. Fallacy of cause

2. Fallacy of -illusory correlation

می‌پندارند؛ بر هر آنچه از آن گریزانند و از آن کراهت دارند، فال بد می‌گیرند و آن را مایه نحوست می‌دانند. پس اگر نعمتی یا بلایی به آنان برسد، گویند: این به برکت فلان چیز است» یا «این به شومی آن است». چنانکه خداوند از قوم فرعون حکایت کرده است: «وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ» یعنی هرگاه مصیبتی بر آنان فرود می‌آمد، آن را از شومی موسی و پیروانش می‌دانستند و نیز از مشرکان مکه گزارش کرده است که: «وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ» هرگاه مصیبتی بر آنان وارد می‌شد، می‌گفتند: «این از بدی توست!» و گفته شده است: باران از آنان بازداشته شد، پس گفتند: «این به شومی شماست» و قتاده (از مفسران تابعی) گفته است: آنان می‌گفتند: «هر آسیبی که به ما رسد، از سوی شماست» (زمخشری، ۱۴۱۵: ج ۴، ص ۹).

۱-۳. مغالطه کوچک‌نمایی^۱

در مغالطه کوچک‌نمایی؛ با بیانات نادرست و غیرواقعی، یک ادعا را کمرنگ کرده و بی‌اهمیت و بیش از حد ساده نشان می‌دهند (پل، همان: ۱۰۵؛ خندان، همان: ۷۶) و این یکی از شگردهای شناختی و روانی مخالفان انبیاء در برابر دعوت توحیدی بوده است. این مغالطه یعنی تحقیر، کوچک جلوه‌دادن یا بی‌اهمیت نشان‌دادن حقایق عظیم به قصد تضعیف اثرگذاری آن بر مردم. از نگاه روانشناسی شناختی، کوچک‌نمایی یک راهبرد دفاعی است زیرا مخاطب با پذیرش دعوت، باید ساختار فکری و جایگاه اجتماعی خود را تغییر دهد و برای گریز از این تغییر، به تحقیر و بی‌اعتبارسازی نظیر خواب‌پرداز، دروغگو و شاعر روی می‌آورد (سیوطی، ۱۴۱۵: ج ۱، ص ۳۲۵). در قرآن، از الگوهای مکرر مقاومت در برابر حق این است که کفار و مشرکان، دعوت پیامبران را به سخره گرفته یا پیامبر را کوچک می‌شمردند تا در اعتبار ادعای آن تردید ایجاد کنند. تکذیب و تمسخر انبیاء (هود: ۳۸، انعام: ۱۰)؛ متهم کردن انبیاء به سحر و جنون نظیر آیه «بَلْ يَقُولُونَ أَصْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ» (انبیاء: ۵؛ ذاریات: ۵۲؛ اعراف: ۱۰۹) و تحقیر محتوای دعوت پیامبران (فرقان: ۵) و تحقیر جایگاه اجتماعی پیروان و اطرافیان پیامبر (هود: ۲۷؛ مومنون: ۴۷) از موارد و مصادیق مربوط به این شگرد شیطانی کفار می‌باشند (زمخشری، همان: ۱۰۳/۳؛ فخر رازی، همان: ۱۲۱/۲۲؛ طباطبایی، همان: ۲۵۲/۱۴).

۱-۴. مغالطه دروغ^۲

مغالطه دروغ، از لغزش‌گاه‌های اندیشه و خطاهای منطقی استفاده از جملات غیرواقعی می‌باشد. اگر کسی در فرآیند گفتگو، به خاطر اعتمادی که به او وجود دارد از گزاره‌های غیرواقعی استفاده کند، گرفتار مغالطه دروغ شده است (پل، همان: ۴۰؛ خندان، همان: ۸۹). غالباً فهم معنای صدق و کذب در اخلاق و منطق درآمیخته می‌شود. در کاربرد منطقی، کذب عبارتست از: هر گفتار خلاف واقع اما کذب در مفهوم اخلاقی تحریف حقیقت است و

1. Fallacy of trivializing

2. Fallacy of lying

نه بیان خلاف واقع. تحریف، نوعی اقدام فرد در وارونه‌سازی حقیقت است یعنی سعی عامدانه در بیان چیزی که خود، آن را خلاف واقع می‌داند. در سوره منافقون خداوند متعال می‌فرماید: منافقان شهادت می‌دهند ای پیامبر که تو رسول خدا هستی و خداوند می‌داند تو رسول او هستی و خدا شهادت می‌دهد که آنان دروغگویند (منافقون: ۱) سخن منافقان صدق منطقی دارد اما آنان خلاف باور خود آن را به زبان می‌آورند و درواقع حقیقت را تحریف می‌کنند. چون دروغگویی به معنای وارونه‌سازی حقیقت می‌تواند گفتاری، کرداری و کالبدی باشد (قراملکی، ۱۳۹۴: ۲۰۷). بالمآل، یکی از ترفندهای کفار برای مقابله با پیامبران الهی، استفاده از مغالطه دروغ و نسبت دادن کذب و افترا به پیامبران: «قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَفْضَلَ عَلَيْكُمْ» (مؤمنون: ۲۴) است. این شیوه، نه تنها نشان‌دهنده ناتوانی آنان در مواجهه منطقی با حقیقت است بلکه پرده از روشی برمی‌دارد که در آن، به جای استدلال، از ابزارهای غیرعقلانی برای گمراه کردن مردم بهره گرفته می‌شود. مغالطه دروغ در قرآن در قالب نسبت دادن تهمت، تحریف حقیقت و فریب افکار عمومی نمایان شده است. برای مثال: کفار پیامبر اسلام را ساحر، شاعر یا مجنون می‌خواندند تا رسالت وی را در نگاه مردم بی اعتبار کنند (نحل: ۱۰۱؛ طور: ۲۹؛ صافات: ۳۶). علامه طباطبایی در تفسیر المیزان تاکید می‌کند که نسبت دروغ به پیامبران، ریشه در دشمنی عمیق با حق دارد و از آنجاکه کافران توان پاسخگویی به حجت‌های روشنگر پیامبران را نداشتند، به دروغ‌سازی روی می‌آوردند (همان، ج ۱۲، ص ۳۴۵). همچنین مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، دروغ‌پردازی کفار را نوعی فرار از پذیرش حقیقت و وسیله‌ای برای ایجاد تردید در دل مردم می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ص ۴۰۴). این رفتار، با مفاهیم «افتراء علی الله» (نحل: ۱۱۶) و «یفترون الکذب» (انعام: ۹۳) در قرآن محکوم شده است. می‌توان گفت که مغالطه دروغ یکی از روش‌های تثبیت باطل و از مهمترین ابزارهای کفار برای تحریف پیام الهی در قرآن معرفی شده است. فخر رازی می‌گوید: «طعن زدن به پیامبری رسول خدا (ص) با سخنان سست و بی‌مایه‌ای از این دست، خود دلالت دارد بر آنکه حجت و برهان پیامبر خدا آشکار و درخشان بوده است زیرا دشمنان او از عیب‌جویی در آن دلایل روشن ناتوان مانده بودند و از نهایت درماندگی و استیصال، ناچار روی به چنین سخنان بی‌ارزش و سستی آوردند» (فخر رازی، همان، ج ۲۰، ص ۲۷۲). قرآن با افشای این روش، هم راه شناخت باطل را نشان داده و هم از مؤمنان خواسته است در دام چنین فریب‌هایی نیفتند. إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ. (نحل/۱۰۵) از دیگر مواضع استفاده مخالفان انبیاء از این ترفند در قرآن، مواجهه برادران حضرت یوسف (ع) با حضرت یعقوب (ع) و همسر عزیز مصر با حضرت یوسف (ع) می‌باشد (یوسف: ۲۵-۲۸). (زمخشری، همان، ج ۲، ص ۶۳۵) برای مصونیت از تبعات این مغالطه، از این مغالطه خداوند دستور می‌دهد در مواجهه با اخبار فاسقان تبیین کنید: (حجرات: ۶).

۱-۵. مغالطه نقل قول ناقص^۱

«مغالطه نقل قول ناقص» این است که شخص با انگیزه و اهداف خاصی عبارات گزینشی را که ثابت‌کننده دیدگاه خودش باشد، مورد اشاره قرار می‌دهد. حذف (پس‌وپیش و پاره‌ای از متن گفتار یا نوشتار) از موجبات این مغالطه است (خندان: ۹۴). یکی از شیوه‌های مغالطی که در قرآن کریم برای نشان‌دادن روش‌های ناعادلانه کفار در مواجهه با پیامبران الهی بیان شده، مغالطه نقل قول ناقص یا تحریف سخن است. قرآن با اشاره به چنین روش‌هایی، نسبت به تحریف و استفاده گزینشی از سخن پیامبران هشدار می‌دهد: «وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ...» (آل عمران: ۷۸). به تعبیر علامه طباطبایی، این تحریف شامل تغییر لحن، بریدن سخن از سیاق و حذف بخش‌هایی از پیام برای القای معناهای نادرست بوده است (طباطبایی، همان: ج ۳، ص ۴۱۹). همچنین در تفسیر کشاف آمده است که «وجه آن (یعنی توجیه این تغییر) این است که آن دو (عالمان زبان) واو مضموم را به همزه تبدیل کردند سپس آن را با حذف همزه و انداختن حرکتش بر حرف ساکن پیش از خود، تخفیف دادند». (زمخشری، همان: ج ۱، ص ۳۷۷). این روش در گفتار بسیاری از دشمنان پیامبران نیز دیده می‌شود که با بریدن بخشی از سخن، آن را از محتوای واقعی تهی کرده و مردم را گمراه می‌کردند. مغالطه نقل قول ناقص، از منظر علمی، نوعی تحریف عمدی محتوا برای سواستفاده از مرجعیت یا پیام اصلی سخن است (مطهری، ۱۳۸۶: ص ۲۲۹).

۱-۶. مغالطه تحریف^۲

تحریف به معنای «دگرگونی عمدی یا ناخواسته کلمات، معانی یا حقایق از جایگاه اصلی خود» به‌کار می‌رود. (معین، ۱۳۸۷، ذیل واژه «تحریف»). منظور از مغالطه تحریف، دخل و تصرف در سخن دیگران است. (پُل، همان: ۳۳؛ خندان، همان: ۹۸) اگر در مقام نقل قول از کسی، در جملات او چنان تغییری ایجاد کنیم که معنا و مفهومی متفاوت و متغایر با معنا و مفهوم اصلی بیابد، سخن او را تحریف کرده‌ایم. مغالطه تحریف یکی از روش‌های مغالطی شناخته‌شده در قرآن کریم است که کفار و اهل کتاب از آن برای مقابله با پیامبران الهی و تحریف حقیقت بهره می‌بردند. تحریف لفظی به معنای جابجایی کلمات یا حذف و اضافه در متن است و تحریف معنوی به معنای تغییر عمدی مفهوم یا تفسیر نادرست از آیات الهی می‌باشد (طباطبایی، همان: ج ۳، ص ۴۱۹؛ طبری، ج ۵، ص ۵۲۱؛ فخر رازی، ج ۸، ص ۲۶۷؛ فیض کاشانی، ج ۱، ص ۳۴۹؛ زمخشری، ج ۱، ص ۳۷۷) خداوند از کسانی سخن می‌گوید که «يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ»؛ یعنی کلمات را از جایگاه اصلی خود منحرف می‌کنند تا مقاصد خاصی را القا نمایند (آل عمران: ۷۸). این روش، در میان برخی یهودیان رواج داشت

1. Incomplete quotation

2. Fallacy of distorting

که با تحریف تورات، مفاهیمی را که به نفع خودشان بود برجسته و معانی مخالف خواست خود را کمرنگ یا حذف می‌کردند (مکارم شیرازی، همان: ج ۲، ص ۵۹۵). علامه طباطبایی توضیح می‌دهد که تحریف در این آیات به صورت معنوی و با هدف تغییر پیام‌های الهی انجام می‌شده است. کفار و برخی اهل کتاب با نادیده گرفتن سیاق آیات، یا تفسیر به رای، مفاهیم الهی را به سود خود تغییر می‌دادند (طباطبایی، همان: ج ۳، ص ۲۴۲). این نوع مغالطه، به دلیل استفاده از ظاهر دینی برای تحریف، خطرناک‌ترین نوع انحراف فکری تلقی شده است. مطهری نیز در بررسی مغالطات دینی، تحریف را نوعی جعل ساختاری در پیام دین می‌داند که با ظاهر موجه، حقیقت را می‌پوشاند (مطهری، همان: ص ۲۴۱). به همین دلیل، قرآن بارها با تأکید بر بیان مبین و تبیین حقایق، به مبارزه با تحریف معنوی و لفظی پرداخته است. (اعراف: ۲۰-۲۳؛ نساء: ۴۶؛ بقره: ۷۵؛ مائده: ۲۴)

۱-۷. مغالطه تفسیر نادرست^۱

مغالطه تفسیر نادرست در قرآن به عنوان یکی از ترفندهای خطرناک کفار معرفی شده است که باعث انحراف معنایی آیات، فتنه‌گری و تضعیف پیام الهی می‌شود. قرآن کریم با افشای این روش، هم خط‌مشی فهم صحیح وحی را ترسیم کرده و هم مؤمنان را از پیروی کورکورانه از تاویل‌های باطل برحذر داشته است. این ترفند به معنای فهم یا ارائه عمدی برداشت غلط از آیات الهی یا سخنان پیامبران به منظور تحریف معنا، فریب افکار عمومی و توجیه باطل است (طباطبایی، همان: ج ۳، ص ۱۹). قرآن بارها به این روش اشاره کرده و پیامدهای خطرناک آن را هشدار داده است: «فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ» یعنی کسانی که در دل‌هایشان انحراف است، برای فتنه‌انگیزی به دنبال آیات متشابه می‌روند و آنها را نادرست تاویل می‌کنند (آل عمران: ۷). این تفسیر به رای، نمونه‌ای روشن از مغالطه تفسیر نادرست است. فخر رازی در تفسیر الکبیر بیان می‌کند که این آیه ناظر به گروهی از اهل کتاب و منافقین است که با استفاده از تشابهات قرآن، دست به تفسیرهای دلخواه می‌زدند تا مسیر حقیقت را گم کنند و زمینه انحراف فکری را فراهم سازند (فخر رازی، همان: ج ۷، ص ۱۳۷). او تفسیر نادرست را نوعی «استفاده ابزاری از آیات» برای تحقق اغراض سیاسی و اعتقادی می‌داند. مکارم شیرازی نیز در تفسیر نمونه اشاره دارد که تاویل به رای، همان سواستفاده از آیات متشابه برای ایجاد شک و فتنه در مردم است و این روش بارها توسط کفار و مخالفان وحی به کار گرفته شده است (مکارم شیرازی، همان: ج ۲، ص ۴۳۱). ایشان آن را از مهمترین ابزارهای فریب فکری دانسته و تبیین درست آیات را تنها در پرتو قرآن و سنت ممکن می‌داند. مطهری و زمخشری نیز تفسیر نادرست را مغالطه‌ای جدی معرفی می‌کنند

1. Fallacy of misinterpretation

که به دلیل استفاده از ظاهر دینی، خطر آن برای گمراهی مردم بیشتر است چراکه «تفسیر غلط از درون دین» باورپذیرتر از حمله بیرونی است (مطهری، همان: ص ۲۵۶، زمخشری، همان، ج ۱، ص ۳۳۷).

۲. مغالطات ادعای بدون استدلال^۱

مجموعه مغالطات ادعای بدون استدلال به خطاهایی گفته می‌شود که گوینده‌ایی، ادعایی را مطرح کند که برای آن دلیلی ندارد ولی از شگردهایی استفاده کند تا آن را به طرف خود بقبولاند (پُل، همان: ۱۲۷؛ خندان، همان: ۱۲۱). کفار در مقابل انبیا به این ترفندها متوسل می‌شدند که بر پایه استشهادات قرآنی عبارتند از:

۲-۱. مغالطه بستن راه استدلال^۲

اگر شخصی پس از مطرح کردن ادعای خود اولاً هیچ استدلالی نیاورد و ثانیاً سخنی بگوید که راه هرگونه گفتگوی موافق و مخالف را سد کند و به این ترتیب هم خود را بی‌نیاز از مدعا کند و هم امکان احتجاج و مناقشه را برای فرد از بین ببرد. مثلاً بگوید: در این سخن من، عقل توان فهم و استدلال ندارد بلکه باید با دل به آن برسید. (پُل، همان: ۶۱؛ خندان، همان: ۱۲۳). از جمله روش‌های مغالطی کفار که در قرآن کریم مورد اشاره قرار گرفته، بستن راه استدلال است یعنی تلاش برای جلوگیری از شکل‌گیری یا ادامه یافتن گفتگوی عقلانی با پیامبران، با هدف خاموش کردن حق و تسلط بر فضای فکری جامعه. این مغالطه نه از موضع پاسخ عقلانی بلکه از موضع قدرت، تمسخر، تهدید یا ایجاد هیاهو صورت می‌گیرد تا مانع شنیده شدن یا پذیرفتن برهان شود (مطهری، ۱۳۸۶ همان: ص ۲۵۹). در سوره هود، آیه ۹۱ آمده است: *قَالُوا يَا سَعِيبُ مَا نَقَّحُكَ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِتْنًا ضَعِيفًا وَلَا نَكُفُّكَ لَرَجْمَانِكَ وَمَا أَنتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ*. علامه طباطبایی در المیزان، این آیه را شاهی بر «تعمد کفار در ممانعت از تفکر مردم» دانسته و معتقد است آنان به خوبی از اثرگذاری آیات قرآن آگاه بودند و از همین رو با ابزار غوغاسالاری و نه منطق، مانع نفوذ کلام وحی می‌شدند (طباطبایی، همان: ج ۱۷، ص ۲۵۶). این حرکت را می‌توان شکلی از «مغالطه خفقان فکری» دانست. مکارم شیرازی نیز در تفسیر نمونه با اشاره به این ترفند کفار، تأکید می‌کند که هدف اصلی این رفتار، تعطیل کردن عقلانیت و جلوگیری از اقناع ذهنی مردم است. به گفته او، این شیوه یکی از شگردهای قدیمی باطل در مقابل منطق روشن حق است (مکارم شیرازی، همان: ج ۲۰، ص ۴۲۴). مطهری در بحث از منطق مغالطه‌آمیز اشاره می‌کند که «بستن راه گفتگو»، از مصادیق مغالطه عملی است که در آن فرد به جای پاسخ، صورت مسئله را پاک می‌کند یا فضای استدلال را تخریب می‌کند (مطهری، همان: ص ۲۵۹).

1. Fallacy of claiming without reasoning

2. Fallacy of Argumentum ad Iapidem

۲-۲. مغالطه مسموم کردن چاه^۱

«مسموم کردن چاه» به عنوان یک مغالطه، چنین است که کسی ادعایی کند و برای جلوگیری از اعتراض و مخالفت دیگران صفت مذمومی را به مخالفان آن ادعا نسبت دهد یعنی شخص به جای استدلال برای مدعی خود، از یک بی احترامی و توهین و تحقیر استفاده کند تا کسی جرأت نکند اعتراض خود را بیان کند (پُل، همان: ۱۶؛ خندان، همان: ۱۲۶). یکی از روش های مغالطی کفار در برابر پیامبران، مغالطه «مسموم کردن چاه» بوده است. این مغالطه که نوعی پیش داوری و تخریب شخصیت است، در آن فرد یا گروهی، پیش از آنکه مخاطب فرصتی برای شنیدن پیام یا بررسی استدلال داشته باشد، گوینده را بی اعتبار جلوه می دهد تا مردم از ابتدا نگاه منفی به سخنان او داشته باشند (مطهری، همان: ص ۲۶۳). قرآن نمونه های بارزی از این ترفند را در رفتار کفار با پیامبر اسلام نشان می دهد. «وَإِذَا رَأَوْكَ إِن يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا» (فرقان: ۴۱؛ بقره: ۱۳) هدف از این سخن، تخریب شخصیت پیامبر پیش از شنیدن پیام او بود. علامه طباطبایی در المیزان توضیح می دهد که این تمسخرها و نسبت های ناروایی که به پیامبر داده می شد (مجنون، ساحر، شاعر)، ترفندی برای جلوگیری از اثرگذاری کلام وحی بود یعنی مخاطب پیشاپیش نسبت به پیامبر ذهنیت منفی پیدا کند و فرصت تدبر در آیات را از دست بدهد (طباطبایی، همان: ج ۱۵، ص ۳۸۵). همچنین فخر رازی در تفسیر الکبیر بر این نکته تاکید می کند که کفار می دانستند اگر مردم بدون پیش داوری به پیام قرآن گوش دهند، مجذوب آن خواهند شد. بنابراین تلاش می کردند با برجسب زنی مانند «سحرآمیز بودن قرآن» یا «جنون پیامبر»، ذهن ها را مسموم کنند تا راه استدلال بسته شود (فخر رازی، همان: ج ۲، ص ۳۰۷). زمخشری و مطهری نیز در تحلیل این مغالطه کفار و منافقان می نویسند: این روش، از ابزارهای شایع در جدال های غیر منصفانه به ویژه در برابر انبیا بوده است (مطهری، همان: ص ۲۶۳؛ زمخشری، همان: ج ۱، ص ۶۴).

۲-۳. مغالطه تله گذاری^۲

در این مغالطه چابلو سانه، صفت مثبتی را به موافقان یک مدعا نسبت می دهیم تا با این ترفند ادعای خود را بقبولانیم (پُل، همان: ۹۲؛ خندان، همان: ۱۲۷). مثلاً به کسی بگوییم شما که ادب دوست و بسیار منطقی هستید، حتماً با این طرح من موافق هستید. یکی از روش های مغالطی کفار که در قرآن به صراحت به آن اشاره شده، «مغالطه تله گذاری» است. در این مغالطه، پرسشی به ظاهر بی طرفانه مطرح می شود درحالی که در درون آن، پیش فرض یا اتهامی نهفته است که طرف مقابل را ناخواسته در موقعیتی دشوار قرار می دهد. کفار با استفاده از این روش، تلاش می کردند پیامبران الهی را در موقعیت های انفعالی قرار دهند، حیثیت آنان را زیر سؤال ببرند و

1. Fallacy of poisoning the well

2. Fallacy of Laying a Trap

گفتگوی عقلانی را به انحراف بکشانند (مطهری، همان: ص ۲۶۵). نمونه‌ای از این ترفند در قرآن، سوره هود آیه ۶۲ (و همچنین هود: ۸۷) است: «قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَإِنَّ لَنَا فِي شَيْءٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٌ»؛ علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد که اینگونه سئوالات، درواقع دام‌های روانی برای مخاطب است. هدف اصلی آنها نه دانستن حقیقت بلکه وادارکردن پیامبر به پاسخ‌هایی بود که موجب تخریب موقعیت او یا تردید در اصل پیام الهی شود (طباطبایی، همان: ج ۱۷، ص ۲۹۳). فخر رازی نیز در تفسیر الکبیر توضیح می‌دهد که این شبهات در قالب سئوالات تله‌گذاری شده، به ظاهر جنبه عقلانی داشتند ولی درواقع بر پایه پیش‌فرض‌های نادرست بنا شده بودند. «... در این آیه چند وجه (توجیه) وجود دارد: نخست آنکه چون این شخص، مردی نیرومند و صاحب‌رای و اندیشه بود، قبیله‌اش امید داشتند که با ظهور او، دین و طریقه‌اشان تقویت شود. دوم آنکه برخی گفته‌اند مراد این است که تو بر فقیران ما مهربانی می‌کردی و بیماران ما را عیادت می‌نمودی، ازاین‌رو در تو امید یاری داشتیم ولی اکنون دشمنی نشان داده‌ای...» (فخر رازی، همان، ج ۱۲، ص ۴۵۴). از دیگر موارد ارتکاب کفار به این مغالطه آیه شریفه: «قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرُكَ مَا يَعْْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ تَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ». (هود: ۸۷). (زمخشری، همان، ج ۲، ص ۴۱۹).

۲-۴. مغالطه توسل به جهل^۱

این مغالطه زمانی رخ می‌دهد که بخواهیم با تکیه بر جهل خود صدق یا کذب قضیه‌ای را ثابت کنیم. مثلاً بگوئیم چون من هیچ کتابی در این زمینه ندیده‌ام، پس این اعتقاد خرافی است. به عبارت دیگر، این مغالطه زمانی رخ می‌دهد که فرد به جای ارائه دلیل مثبت برای ادعای خود، نبود دلیل یا آگاهی را به نفع خود تفسیر می‌کند یعنی چون دلیلی برخلاف نظر ما وجود ندارد، پس نظر ما درست است (خندان: ۱۳۰). اگرچه ندانسته‌های یک صاحب‌نظر، به اندازه گفته‌ها و دانسته‌های وی می‌تواند اطلاعات محسوب شود؛ اصطلاحاً «عدم اطلاعات، خود، اطلاعات است.» (قراملکی، ۱۳۸۰: ۳۸) ولی باید در نظر داشت که آگاهی اندک محققان و ژرف اندیشان در یک ساحت علمی خاص می‌تواند اطلاعات محسوب شود وگرنه اینجور نیست که هر کس نسبت به هر چیزی علم نداشت حتماً دلیل بر نبودن یا صدق نقیض آن باشد. ازجمله روش‌های مغالطی که قرآن کریم آن را به کفار نسبت می‌دهد، مغالطه توسل به جهل است. کفار در مواجهه با پیامبران، بارها از این شیوه استفاده کردند تا رسالت الهی را زیر سؤال ببرند و مردم را در پذیرش دعوت انبیا دچار تردید سازند (مطهری، همان: ص ۲۷۱). یکی از نمونه‌های بارز این مغالطه در قرآن، آیه‌ای از سوره قصص است: «فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرٍ وَمَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا أُولَئِكَ كَفَرًا بآيَاتِ اللَّهِ وَمَا يُبَيِّنُ اللَّهُ لَآلِهِ» (قصص: ۳۶) کفار با اینکه نمی‌توانستند حقیقت آیات الهی را

1. Fallacy of appeal to ignorance

انکار کنند، از ناتوانی خود در فهم یا رد آن استفاده کرده و گفتند: «این سحر است» یا «او اینها را جعل کرده است»؛ و این همان توسل به جهل است. چون دلیل الهی بودن قرآن را نمی فهمند و آن را باطل می دانند. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان این آیات را نمونه ای از استدلال های مغالطه آمیز کفار می داند که چون درک عقلی و معرفتی از آیات نداشتند، آن را انکار کرده و با پیش داوری و نسبت های ناروا به مبارزه با پیامبر برخاستند. ایشان تاکید می کند که انکار از روی جهل، هیچگاه جای استدلال نمی نشیند. (طباطبایی، همان: ج ۱۸، ص ۲۴۳). در تفسیر مفاتیح الغیب نیز آمده است: «قوم پیامبر (در اینجا قوم نوح یا قریش) با این جمله، جهل خود را آشکار کردند زیرا سخنان بازگشت به تقلید از نیاکان داشت سپس مفسر می افزاید که این استدلال باطل است چون حال گذشتگان از دو حال خارج نیست: یا اصلاً چنین حجتی بر آنان اقامه نشده بود، پس قیاس آنان قیاس مع الفارق است یا همان حجت بر آنان آمده و آنان نیز آن را رد کردند. در نتیجه جهل و خطای آنان حجت نیست» (فخر رازی، همان: ج ۲، ص ۵۹۸). چنین برخوردی، نه فقط ناتوانی فکری آنان را آشکار می کرد بلکه نشانه غلبه اغراض شخصی و تعصب بر حقیقت جویی بود. استاد مطهری در بررسی مغالطات رایج می نویسد که توسل به جهل، نوعی فرار از عقلانیت است یعنی انسان به جای بررسی شواهد، از ندانستن خود به عنوان سلاح برای رد یا تهمت زنی استفاده می کند (مطهری، همان: ص ۲۷۱). قرآن کریم (جاثیه/۳۲) نیز با اشاره به مغالطه توسل به جهل، نشان می دهد که یکی از شیوه های انکارگران پیامبران، تحقیر حقیقت از روی ناآگاهی و ناتوانی در فهم آن بوده است. این مغالطه با ظاهر حق به جانب اما محتوای غیر منطقی (پل، همان: ۷۱)، مخاطب را از مسیر معرفت حق دور می سازد.

۲-۵. مغالطه طلب برهان از مخالفان^۱

یکی از شیوه های مغالطی کفار که قرآن کریم آن را گزارش می کند، مغالطه «بار اثبات را بر دوش طرق مقابل بیندازید» است. در این مغالطه، فردی که ادعایی مطرح کرده، به جای اقامه دلیل برای ادعای خود، از طرف مقابل می خواهد آن را رد کند؛ گویی اصل بر درستی گفتار اوست مگر اینکه خلافش ثابت شود (پل، همان: ۱۱۱؛ خندان، همان: ۱۳۲). کفار از این شیوه برای فرار از پاسخگویی در برابر پیامبران و واژگون کردن بار استدلال استفاده می کردند (مطهری، همان: ص ۲۷۴). در سوره یس، آیه ۴۷ چنین آمده است: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعِمَهُ؟ (یس: ۴۷) (دخان: ۳۴-۳۶) (یونس: ۴۸). (انبیاء: ۳۸) (نمل: ۷۱) (ملک: ۶۷) (سبأ/ ۲۹) (شعراء: ۱۸۷). (عنکبوت: ۲۹). این جملات نوعی استدلال معکوس و تحمیل بار اثبات بر مخالف است یعنی به جای پاسخ به دستور خداوند، با طرح

1. Fallacy of shifting the burden of proof

شبهه‌ای سفسطه‌آمیز سعی می‌کنند مسئولیت را از خود دور سازند. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان این آیه را نمونه‌ای از «واژگونی منطقی» می‌داند که در آن کفار با توجیهاتی نادرست، سعی در انکار تکلیف اجتماعی خود دارند. آنها به جای پاسخ به حکم الهی، از مخاطب انتظار دارند که اول دلیل بیاورد که چرا این دستور الزامی است (فخر رازی، همان، ج ۲۶، ص ۲۸۷؛ طباطبایی، همان، ج ۱۷، ص ۱۳۷).

۲-۶. مغالطات توسل به هیجان^۱

مغالطه «توسل به هیجان» به معنای بهره‌گیری از احساسات، خواه ترس، خشم، امید یا ترحم، به جای استدلال عقلانی برای اقناع مخاطب است. این مغالطه، ذهن شنونده را از ارزیابی دقیق و عقلانی بازمی‌دارد و او را تحت تاثیر هیجان لحظه‌ای به پذیرش یا رد یک مدعا سوق می‌دهد (پُل، همان: ۶۸؛ خندان، همان: ۱۵۱). از منظر علم روانشناسی شناختی نیز ثابت شده است که هیجانات شدید، به ویژه در حوزه‌های اعتقادی، توانایی قضاوت منطقی را کاهش داده و موجب تصمیم‌گیری‌های شتاب‌زده و اقدامات تکانه‌ای می‌شود (الیس، ۱۳۹۴: ۳۲). کبر و غرور (بقره: ۷۸؛ مؤمنون: ۴۵)، هوا و هوس (قصص: ۵۰؛ انعام: ۱۱۹)، جزم‌اندیشی، انجماد فکری و تعصبات بیجا و لجاجت (انعام: ۷۴؛ فصلت/۵۴)، حسادت (مریم: ۵۸؛ یوسف: ۷-۹)، از جمله ترفندهای مغالطی مربوط به این مغالطه کفار از نگاه قرآن می‌باشد.

۲-۷. مغالطه تهدید^۲

یکی دیگر از مغالطه‌های کفار که در قرآن کریم به آن اشاره شده، مغالطه «تهدید و اصطلاحا استدلال دنیای خشن» است. در این مغالطه، به جای اقامه دلیل و برهان، از ابزار تهدید، ترساندن، سرکوب یا ارعاب برای واداشتن طرف مقابل به سکوت یا عقب‌نشینی از موضع حق استفاده می‌شود (پُل، همان: ۱۰۰؛ خندان، همان: ۱۶۰). تهدید در اینجا جای استدلال را می‌گیرد و فضای گفتگو را مسموم می‌سازد (مطهری، همان: ص ۲۸۵). در سوره شعراء، آیه ۱۱۶ آمده است: قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ (همچنین ابراهیم/۱۳) این آیه صراحتاً تهدید کفار نسبت به پیامبر را نشان می‌دهد. این تهدید نه براساس گفتگو یا مناظره علمی است بلکه برای ساکت کردن صدای دعوت به حق پیامبر بوده است. علامه طباطبایی در المیزان این تهدید را نشانه اوج عجز و استیصال کفار در برابر استدلال‌های روشن انبیا می‌داند. او می‌نویسد: «کفار وقتی نتوانستند در برابر حجت مقاومت کنند، به تهدید و ارعاب پناه بردند و این خود نشانه باطل بودن ادعای آنان است» (طباطبایی، همان: ج ۱۵، ص ۲۹۷). در تفسیر الکبیر نیز آمده است که تهدید، متکی بر کثرت طرفداران اهل باطل همواره یکی از ابزارهای رایج صاحبان قدرت و ثروت در برابر دعوت پیامبران بوده است. آنها برای حفظ

1. Fallacy of Appeal to Emotion

2. Fallacy of Appeal to force

منافع خود، به جای پاسخگویی عقلانی، پیامبران را تهدید به قتل، تبعید یا آزار می‌کردند (فخر رازی، همان، ج ۱۹، ص ۷۶). استاد قرائتی، تهدید را در زمره مغالطه‌های «غیر معرفتی» یا «احساسی» قرار می‌دهد و بیان می‌کند: «در این نوع مغالطه، شخص به جای آنکه با دلیل با مخاطب خود سخن بگوید، او را می‌ترساند یا تحت فشار روانی قرار می‌دهد و این خود نشانه ضعف منطقی اوست» (قرائتی، همان: ج ۴، ص ۳۹۷).

۸-۲. مغالطه آرزواندیشی^۱

اگر کسی با خیال‌بافی و توهم و تشبیهات بی‌دلیل و تمثیل‌های غلط بخواهد جای استدلال را پر کند و خیالات و آرزوها را به جای واقعیات بنشاند، مرتکب مغالطه آرزواندیشی شده‌است (خندان: ۱۶۵). آمال و آرزوها به ندرت مبتنی بر عقل و منطق است. اینکه ما دوست داریم فلان نتیجه حاصل شود یا فلان اتفاقات در مورد ما و دیگران بیفتد و یا مثلاً بسیاری از ویژگی‌هایی که در جهان وجود دارد، محو بشوند از مصادیق مغالطه آرزواندیشی است. مغالطه آرزواندیشی یکی از شگردهای مغالطی است که قرآن کریم به عنوان یکی از ترفندهای کفار به آن اشاره کرده‌است. این مغالطه به معنای پذیرش یا انکار حقایق صرفاً براساس تمایلات، خواسته‌ها و آرزوهای فردی است نه براساس واقعیت‌ها و دلایل منطقی. به عبارتی، افراد به جای توجه به حقیقت، آنچه را که دوست دارند، قبول یا رد می‌کنند (مطهری، همان: ص ۲۹۵): (کَم مِّن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَلَمْ يَكُن لَهَا وَكِيلٌ (حج: ۷). علامه طباطبایی در المیزان بیان می‌کند که آرزواندیشی باعث می‌شود افراد از پذیرش حقایق تلخ امتناع کرده و به جای آن، به خیال‌پردازی‌ها و خواسته‌های خود دل ببندند که نتیجه آن گمراهی و سقوط است (طباطبایی، همان: ج ۲۰، ص ۴۵۰). مکارم شیرازی در تفسیر نمونه نیز اشاره دارد که آرزواندیشی نوعی انکار حقیقت است که ریشه در هوای نفس و جهل دارد و از موانع مهم در مسیر هدایت است (مکارم شیرازی، همان: ۶۳). مطهری توضیح می‌دهد که آرزواندیشی به معنای جایگزینی واقعیت با آرزوهاست و این یک نوع مغالطه است که منطق و حقیقت را فدای خواسته‌های نفسانی می‌کند (مطهری، همان: ص ۲۹۵). قرآن در مورد این دسته از کفار و مشرکان می‌فرماید: ذَرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَمْتَتِعُوا وَيُلْهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ. (حجر: ۳). از دیگر مواضع قرآنی که به این شگرد کفار اشاره کرده، (دخان: ۳۴ و ۳۵؛ شعرا: ۱۳۸) می‌باشد.

۹-۲. مغالطه توسل به مرجع کاذب^۲

اگر به سخن یک شخص در زمینه غیر از تخصص او استناد کنیم یا استناد به قول کارشناس و خبره باشد اما به شکل مبهم و غیر مشخص، مرتکب مغالطه توسل به مرجع کاذب شده‌ایم (پل، همان: ۱۱۳؛ خندان، همان: ۱۷۲). این شگرد، یکی از شیوه‌های مغالطی است که در قرآن کریم به عنوان یکی از ترفندهای کفار مطرح شده‌است.

1. Fallacy of wishful thinking
2. Fallacy of appeal to authority

در این مغالطه فرد به جای استناد به منابع معتبر و دلایل قوی، برای اثبات ادعای خود به مراجع یا منابعی نامعتبر، نادرست یا متناقض تکیه می‌کند. این روش موجب گمراهی مخاطب و تحریف حقیقت می‌شود (قرائتی، همان: ج ۴ ص ۴۳۹). در آیات متعددی از قرآن، کفار به جای قبول حق، به آرا و باورهای نادرست خود یا اقوال دروغین دیگران یا پیشینیان خود (ص: ۷) تمسک می‌جویند. در سوره نجم، آیه ۲۹ می‌فرماید: فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا. علامه طباطبایی در المیزان بیان می‌کند که توسل به مرجع کاذب به معنای تمسک به آرا و عقاید ناصحیح و غیر معتبر است که باعث پافشاری بر باطل می‌شود و این رفتار از خصایص بارز کفار است (طباطبایی، همان: ج ۱۹، ص ۴۱). مکارم شیرازی در تفسیر نمونه تأکید می‌کند که یکی از دلایل اصلی انکار حق از سوی کفار، تکیه بر باورهای نادرست و اقوال ساختگی است که بدون تحقیق و بررسی پذیرفته‌اند و این باعث مغالطه و انحراف از حقیقت می‌شود (مکارم شیرازی، همان: ج ۲۲، ص ۵۳۲). فخر رازی نیز در تحلیل آیه ۲۹ سوره نجم، اشاره می‌کند که توسل به مرجع کاذب نوعی فرار از مواجهه با حقیقت است که در آن فرد به جای استدلال مستدل، از منابع فاقد اعتبار استفاده می‌کند تا نظر مخاطب را جلب نماید (فخر رازی، همان: ج ۲۸، ص ۲۶۰). مغالطه توسل به مرجع کاذب، یکی از ترفندهای مغالطی کفار در قرآن است که در آن به جای پذیرش حق، به منابع نادرست و غیرقابل اعتماد استناد می‌شود. قرآن با تبیین این رفتار، مخاطبان را به دقت در انتخاب مراجع و استناد به منابع معتبر فرا می‌خواند. (انبیاء/۷؛ فاطر/۱۴). بر این اساس؛ علامه طباطبایی این را «پافشاری بر باطل با تکیه بر منابع نامعتبر» و از عوامل تداوم انحراف می‌داند و نیز فخر رازی آن را «فرار از مواجهه برهانی» تحلیل می‌کند. این نشان می‌دهد هر دو مفسر بر «لزوم دقت در منبع و حجّیت» تأکید دارند.

۳. مغالطات مقام نقد^۱

کفار و منکران حق، در جریان جدال فکری و اعتقادی، به جای پاسخ‌های عقلانی و منطقی، به دام مغالطات مقام نقد می‌افتادند. مغالطاتی که به جای نقد محتوا، به حاشیه‌سازی، تخریب شخصیت پیامبران و تحریف معنای پیام الهی می‌پرداختند. این مغالطات، گونه‌های متعددی داشت. از جمله:

۳-۱. مغالطه پارازیت^۲

ایجاد وقفه در ارائه یک سخن یا ایجاد مانع در رسیدن آن به مخاطب را مغالطه پارازیت گویند (پُل، همان: ۶۴؛ خندان، همان: ۱۸۵) تا مخاطب را از پیگیری منطقی موضوع بازدارد و در نتیجه حقیقت پنهان بماند (مطهری، همان: ص ۳۱۵). یکی از ترفندهای روانی و بلاغی که قرآن کریم آن را به عنوان شیوه‌ای از طرف کفار برای

1. fallacies in criticizing

2. Fallacy of parasite

برهم زدن نظم استدلال و جلوگیری از پذیرش حق معرفی می کند، این مغالطه است. این مغالطه به معنای ایجاد اغتشاش، ابهام یا پراکندگی در بحث است و قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ (فصلت: ۲۶). این آیه به افرادی اشاره می کند که با ایجاد بحث های بی ربط و آشفتگی در آیات الهی، قصد انحراف و ایجاد مزاحمت دارند. علامه طباطبایی در المیزان توضیح می دهد که پارازیت فکری باعث انحراف مخاطب از مسیر حقیقت و ایجاد سردرگمی می شود که کفار از این حربه برای جلوگیری از پذیرش حق بهره می برند (طباطبایی، همان: ج ۱۶، ص ۳۲۰). فخر رازی در تفسیر الکبیر معتقد است این نوع مغالطه ابزاری برای مختل کردن جریان طبیعی استدلال و مباحثه است تا جاییکه حقیقت در میان اغتشاشات گم شود: «و بدان که اهل معرفت دریافته اند که قرآن، کلامی است کامل از حیث معنا و لفظ چنانکه هر کس آن را می شنود، درمی یابد که الفاظ آن سرشار از فصاحت و استواری است و عقل هر شنونده ای به معانی ژرف دقیق آن راه می برد و خرد سلیم این سخن را گفتار حق و سزاوار پذیرش مطلق می داند. از این رو، سران قریش برای آنکه مردم را از شنیدن قرآن بازدارند، نقشه ای اندیشیدند و توطئه ای ترتیب دادند. بدینگونه که بعضی از ایشان به یکدیگر گفتند: «به این قرآن گوش فرا ندهید هرگاه تلاوت می شود بلکه هنگام قرائت آن، با سروصدا و گفتارهای لغو و بی ارزش و با سرودها و اشعار بی مایه و سخنان باطل مشغول شوید تا صدای قاری درهم آمیخته و آیات قرآن برای مردم نامفهوم گردد». آنان به یکدیگر چنین توصیه می کردند که هرگاه محمد (ص) قرآن می خواند، با بیهوده گویی و غوغاگری، فضای تلاوت را آشفته سازید تا صدای قرآن پوشیده شود و مردم تاثیر آن را درنیابند. این رفتار، نهایت جهل و بی خردی آنان را آشکار می کند زیرا خود بدین روش اعتراف کردند که کاری که انجام می دهند، لغو و باطل است. و خداوند - تبارک و تعالی - به فضل خویش، محمد (ص) را بر آنان یاری داد و قرآن را بر هر لغو و باطلی چیره ساخت». (فخر رازی، همان: ج ۲۷، ص ۵۵۸).

۳-۲. مغالطه مبهم نمایی^۱

اگر شخصی بدون دلیل موجهی سخن حریف خود را مبهم و نامفهوم بشمارد، مرتکب مغالطه حرف شما مبهم است، شده است. هدف این ترفند خاص، طفره رفتن از پاسخگویی و سرپوش گذاشتن بر ناتوانی در گفتگوست (خندان: ۱۸۷). «ابهام نمایی»، یکی از روش های مغالطی است که در قرآن کریم به عنوان یکی از شگردهای کفار برای انکار حق و دور کردن مخاطب از حقیقت مطرح شده است: قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ (هود: ۹۱). علامه طباطبایی در المیزان بیان می کند که استفاده از ابهام و مبهم نمایی روشی برای فرار از پاسخگویی و ایجاد شک و تردید در ذهن مخاطبان است

1. Fallacy of your word is unclear

که از خصایص بارز مغالطه‌های کفار است (طباطبایی، همان: ج ۱۰، ص ۳۷۴). فخر رازی در تفسیر کبیر نیز تاکید دارد که این نوع مغالطه سبب انحراف بحث می‌شود و اجازه نمی‌دهد گفتگو به صورت منطقی و دقیق پیش رود که نتیجه آن سردرگمی و عدم دستیابی به حقیقت است: «سپس گفتند: «ما سخن تو را نمی‌فهمیم». مفسران در تبیین این عبارت چند نوع پاسخ و معنا ذکر کرده‌اند. نخست: مقصود آن است که «بسیاری از سخنان تو را درک نمی‌کنیم» زیرا آنان از فرط انکار و بی‌میلی به کلام پیامبر، گوش و دل خود را به گفتار ایشان نمی‌سپردند. این معنا همانند سخن خداوند است که می‌فرماید: «و ما بر دل‌های آنان پوشش‌هایی نهاده‌ایم تا آن را نفهمند (انعام: ۲۵). دوم: اینکه آنان درواقع با دل‌های خود معنای سخنان پیامبر را می‌فهمیدند ولی بدان اعتنا و توجهی نداشتند. بنابراین گفتار «ما نفهمیم» را از روی تحقیر و بی‌اعتنایی بر زبان آوردند چنانکه انسان گاه به مخاطب خود که سخنش را بی‌ارزش می‌شمارد، می‌گوید: «نمی‌دانم چه می‌گویی!». سوم: اینکه دلایل و براهینی را که پیامبر در اثبات توحید، نبوت و معاد و نیز در وجوب ترک ظلم و سرقت بیان می‌کرد، قانع‌کننده نمی‌یافتند. پس گفتار آنان «ما نمی‌فهمیم» بدین معناست که ما صحت و درستی این دلایل را که تو بر این حقایق آوردی، درنیافتیم و نپذیرفتیم (فخر رازی، همان: ج ۱۸، ص ۳۹۰).

۳-۳. مغالطه خلط انگیزه و انگیزه^۱

حمله کردن به شخص نه به استدلال را مغالطه درآمیختن انگیزه و انگیزه می‌گویند (پل، همان: ۷۲؛ خندان: ۱۹۷). توجه به گوینده سخن به جای گفته، از نظر روانشناسی نیز مانع سیالیت فکر، انعطاف‌پذیری و پویایی آن است. روانشناس تربیتی آقای دکتر فیلیپ ج، اسمیت، برای ذهن فلسفی و پژوهنده انسان سه بعد قائل است که وجود آنها سبب خلاقیت و پویایی فکر می‌گردد. این سه بعد عبارتند از: جامعیت، تعمق و انعطاف‌پذیری. گفتنی است هریک از این سه بعد نیز خود ویژگی‌هایی دارند. برای نمونه بعد انعطاف‌پذیری، چهار ویژگی دارد که یکی از آنها عبارتست از: «ارزش‌سنجی افکار و نظریات بدون توجه به منبع آنها». مقصود از ارزش‌سنجی افکار بدون نظر به منابع آنها این است که ما درمورد پیوند دادن قطعی میان فکر و صاحب فکر، بر عادت ذهنی خود غلبه کنیم و اجازه ندهیم داورهای پیشین ما، مانع ارزشیابی فکر گردد. این کار گرچه در آغاز دشوار می‌نماید اما تنها راه چیرگی بر انعطاف‌ناپذیری ذهن می‌باشد. جمودی که به تدریج بر اثر عادت‌های نادرست پدید آمده‌است. (اسمیت، ۱۳۸۱: ۳۵۵) این نوع مغالطه به عنوان یکی از روش‌های مغالطی کفار شناخته شده که در آن، به جای پاسخ منطقی به حقایق و دلایل پیامبر، به انگیزه‌ها و نیات او حمله می‌کنند تا اعتبار پیام و نیز خود پیامبر را زیر

1. Fallacy of argumentum ad hominem

سؤال ببرند: فَقَالُوا أَتُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ. (مومنون: ۴۷). (طباطبایی، همان ۱۵، ص ۴۴: فخر رازی، ۲۷۹، ۲۳)

۳-۴. مغالطه توهین^۱

ناسزا گفتن و نسبت دادن صفات مذموم به گوینده یک سخن مغالطه «توهین» است. اگر شخصی در مقام نقد سخن دیگری، با دشنام دادن و ناسزا گفتن درباره شخصیت گوینده، سعی کند چهره او را مخدوش و منفور جلوه دهد و از این امر خطا و باطل بودن استدلالش را نتیجه بگیرد، مغالطه توهین انجام داده است (خندان: ۲۰۰). نخستین کسی که در مواجهه با حق، راه اهانت را در پیش گرفت، فرعون بود. به نقل صبح الاعشی، چون حضرت موسی نزد فرعون رفت و پیام پروردگار را به او رساند، او از سر اهانت و تحقیر گفت: «و ما رب العالمین» (شعرا: ۲۳). چون پاسخ استوار حضرت را شنید و جوابی نیافت به تهدید و ارباب متوسل شد (فَلَقَّشْنَدِی، ۲۵۵: ۱۴۱۸). مفسران به این نکته اشاره کرده اند که فرعون منطقاً باید می پرسید «و من رب العالمین؟»؛ «پروردگار عالمیان کیست؟» اما از سر تحقیر گفت: «پروردگار عالمیان چیست؟» و به این ترتیب، راه دست انداختن و مسخرگی را در پیش گرفت (حسینی همدانی، ۱۳۸۰: ۱۸). بهتر است که این انتساب را، نه واقعیته تاریخی بلکه نسبتی نمادین بدانیم که حقیقتی را روشن می کند. به این معنا که اهانت و تحقیر، شیوه ای فرعونی است و با فرهنگ پیامبری و سنت موسوی و عیسوی و محمدی نسبتی ندارد و درست نقطه مقابل اخلاق دینی در این مورد است. (تامر، ۲۱: ۱۴۱۲) خلاصه اینکه، این روش یکی از شگردهای مغالطی است که در قرآن کریم به عنوان یکی از ترفندهای کفار برای تخریب شخصیت پیامبر و انکار حقایق الهی معرفی کرده است. در این روش به جای پاسخ منطقی و مستدل به دلایل و برهان های طرف مقابل، با استفاده از الفاظ ناپسند، تمسخر و توهین، تلاش می شود اعتبار و جایگاه او را زیر سؤال برده و مخاطب را از پذیرش حق باز دارند (مطهری، ۱۳۸۶ همان: ص ۳۱۰). در سوره انعام آیه ۱۰۸ نسبت به این مغالطه هشدار می دهد. «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» و به آنان که جز خدا را می خوانند، دشنام ندهید، مبادا آنان از روی دشمنی و نادانی خدا را ناسزا گویند. اینگونه برای هر امتی کردارشان را زیبا جلوه دادیم سپس بازگشت همه به سوی پروردگارشان است و او آنان را از آنچه می کردند، آگاه خواهد ساخت».

1. Fallacy of ad hominem abusive/insulting

۳-۵. مغالطه پهلوان‌پنبه^۱

مغالطه پهلوان‌پنبه یعنی وقتی کسی با یک مدعای قوی برخورد می‌کند و می‌بیند که قدرت مقابله با آن را ندارد، به جای آن، یک مدعای ضعیف و سست را به طرف مقابل خود نسبت می‌دهد و به جای رد کردن مدعای اصلی، به رد این مدعای ضعیف می‌پردازد. شکل دیگر این مغالطه وقتی است که ضعیف‌ترین افراد را برای مناظره به عنوان رقیب خود انتخاب کنیم تا آسان‌تر بتوانیم بر آن غلبه کنیم و مغلوب شدن آن شخص را ابطال آن نظریه تلقی کنیم (پل، همان: ۸۶؛ خندان: ۲۰۳). در قرآن کریم، این نوع رفتار از سوی کفار را به عنوان ترفندی برای انحراف بحث و جلوگیری از پذیرش حق معرفی کرده است (مطهری، همان: ص ۳۵۵). وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعَمَهُ إِنَّكُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ. (یس: ۴۷)

۳-۶. مغالطه مناقشه در مثال^۲

به جای رد مدعا، در مثال‌ها و مصادیق آن تردید کردن و موضوع اصلی را نادیده گرفتن، مغالطه «مناقشه در مثال» است (پل: ۹۵؛ خندان: ۲۱۸) و یک مغالطه رایج در کلام مشرکین بوده است. این مغالطه نوعی انحراف از نقد منطقی به سوی تمسخر، پیش‌داوری یا خلط مبحث است. قرآن کریم در مواجهه با کفار، نمونه‌هایی از این مغالطه را بازگو می‌کند که نشان می‌دهد چگونه دشمنان پیامبران، به جای درک پیام، به مثال‌ها خرده می‌گرفتند. یکی از روشن‌ترین موارد مغالطه مناقشه در مثال در قرآن، اعتراض کفار به مثل‌های قرآنی است «إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا» (بقره: ۲۶). در این آیه، مشرکان و منافقان با تمسخر می‌پرسیدند که چرا خدا برای بیان مقاصد خود از موجوداتی چون پشه یا عنکبوت استفاده کرده است. این واکنش نمونه‌ای از مغالطه مناقشه در مثال است و به جای بررسی پیام یا نتیجه‌ای که از مثال گرفته می‌شود، به کوچک یا حقیر بودن مثال اعتراض می‌شود. درواقع، کفار به جای تفکر در معنای مثل، به ظاهر آن اعتراض کرده و بدین وسیله از درک حقیقت می‌گریزند درحالی‌که در تحلیل منطقی و در منطق کلاسیک و نیز در فلسفه تحلیل، اعتبار یک مثال به توان تبیین‌کنندگی آن بستگی دارد نه به ظاهر یا اندازه موجودی که در آن ذکر شده است (نصری، ۱۳۸۷: ۳۲). وقتی پیام اصلی درک نشود، مناقشه در مثال نوعی مغالطه محسوب می‌شود زیرا تمرکز را از مفهوم به شکل منحرف می‌کند (فخر رازی، ج ۲، ص ۳۶۰).

1. Fallacy of the straw man
2. Fallacy of refuting the example

رد یک مدعا، به دلیل اشکالات جزئی و پیش پا افتاده را مغالطه «بهانه» می‌گویند (خندان: ۲۲۲). این مغالطه، زمانی رخ می‌دهد که فرد به جای پذیرش دلیل یا پاسخ منطقی، بهانه‌ای غیرموجه برای رد آن ارائه می‌دهد. این نوع مغالطه معمولاً در بحث‌های عقیدتی دیده می‌شود، به خصوص در مواجهه با حقایق الهی که برخی از مخاطبان به دلایل مختلف آن را انکار می‌کنند. قرآن کریم بارها این رفتار را در کلام کفار و مشرکین بازتاب داده است. یکی از مصادیق بارز مغالطه بهانه‌جویی در قرآن در آیه‌ای که به انکار معجزات پیامبر و اتهام‌زنی به او اشاره دارد، آمده است: وَقَالُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (الأنعام: ۳۷). در اینجا کفار به جای بررسی پیام و دلایل پیامبری، بهانه‌ای به شکل نبود معجزه عینی برای انکار آن ارائه می‌دهند درحالی‌که خود قرآن معجزه و دلیل روشن بر رسالت پیامبر است. از دیگر نمونه‌های آشکار مغالطه «بهانه» در آیه (یونس: ۱۵) مشاهده می‌شود: وَإِذَا تَنَادَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا أَنْتَ بَشَرٌ مِثْلُ آبْنِ هَذَا أَوْ أَبَدَلُكَ قُلْ لَا يَنْبَغِي لِي أَنْ أَبَدَلُكَ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبَعُ إِلَّا مَا يَوْحَىٰ إِلَيَّ كَفَرُوا بِهِ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مِنْ رَبِّهِمْ فَاذْكُرُونَهُمْ أَنْ يَلْمَازَهُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ (یونس: ۱۵). در این آیه، کفار به جای پرداختن به محتوای پیام وحی درخواست می‌کنند، قرآن دیگری بیاورند یا آن را تغییر دهند. این نوع پاسخ، انحراف از موضوع اصلی و مطرح کردن خواسته‌ای غیرواقعی و نامربوط است که نمونه‌ای از مغالطه شوخی بی‌ربط محسوب می‌شود. مغالطه شوخی بی‌ربط موجب می‌شود بحث از محور اصلی منحرف شده و پاسخ‌دهنده از پاسخگویی اجتناب کند (نصری، همان). همچنین ماجرای قوم بنی اسرائیل در مواجهه با حضرت موسی (ع) از دیگر شواهد مثال استعمال این مغالطه توسط مخالفین پیامبران است (بقره: ۶۹).

بهره‌گیری از مغالطات در مقام دفاع نیز از جنس ابزارهای ساختاریافته کفار و مشرکان بوده‌است که برای پنهان‌کردن ضعف منطقی و دفاع از وضع موجود در مقابل دعوت‌های توحیدی بکار می‌برده‌اند و قرآن با ذکر این موارد، تحلیل معرفتی ارائه کرده‌است. اهم این مغالطات این قسم عبارتند از:

مغالطه شوخی بی ربط عبارتست از: استفاده از طنز و لطیفه برای پوشاندن ضعف و خطای خود و منحرف کردن اذهان اطرافیان (یل: ۱۰۴؛ خندان: ۲۳۶). قرآن کریم نمونه‌هایی از این مغالطه را در رفتار کفار و مشرکین بیان

1. Fallacy of trivial objection
2. defending fallacies
3. Fallacy of irrelevant humour

کرده است. به عنوان نمونه: حجر؛ ۱۰۱۱، زخرف: ۷؛ یس: ۳۰، مطففین: ۲۹؛ قصص: ۳۸؛ غافر: ۳۶) (قرآنی، ج ۴، ص ۴۴۵)

۲-۴. مغالطه توسل به معنای تحت اللفظی^۱

از دیگر مغالطات مقام دفاع این است که در مقام توجیه یک سخن، چنین ادعا کنند که منظور اصلی معنای تحت اللفظی برخی واژه‌ها بوده نه معنای متبادر به ذهن (خندان: ۲۴۱). قرآن کریم بارها به این نوع برداشت‌های ناصحیح توسط کفار و مشرکین اشاره نموده که موجب انکار و رد پیام الهی شده است. در سوره اعراف آیه ۱۶۳ و سوره بقره آیه ۶۵-۶۶، خداوند به رفتار کفار اشاره می‌کند: قرآن با نقد چنین برداشت‌های نادرستی، مخاطبان خود را به فهم عمیق‌تر و معنوی‌تر آیات فرا می‌خواند و هشدار می‌دهد که توسل به فهم تحت اللفظی موجب انکار حقایق و لغزش در مسیر دین می‌شود (مکارم شیرازی، ج ۶، ص ۴۱۷؛ فخر رازی، ج ۱۵، ص ۳۹۰): *وَأَسْأَلُهُمْ عَنِ الْقُرْآنِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ. وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدُوا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ، فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ.*

۵. خطاهای استدلالی^۲

از دیگر اقسام خطاهای شناختی و مغالطات منطقی کفار در نگاه قرآنی مغالطات ناشی از نادرستی شکل و صورت و فساد در مقدمات استدلال‌های کفار بوده که شماری از آنها را در تفاسیر فریقین احصا کرده و مورد تحلیل قرار می‌دهیم:

۱-۵. مغالطه سنت‌گرایی^۳

مغالطه سنت‌گرایی وقتی صورت می‌گیرد که کسی گمان کند این باور چون قدیمی است پس درست است یا چون قدیمی‌ها این کار را انجام می‌داده‌اند و این روش نزد آنان مقبول بوده، حتماً پسندیده است درحالی‌که قدمت یک باور هرگز نمی‌تواند دلیل صحت آن باشد. وجه خطا آمیز بودن سنت‌گرایی در این است که مسئله عادت را بر استدلال غلبه دهیم و قدمت و عادت را نشان اعتبار و صحت بدانیم. (خندان: ۲۹۱) قرآن کریم بارها و بارها به مسئله سنت‌گرایی به عنوان یکی از لغزش‌های بزرگ عقل اشاره کرده است. یکی از خطاهای مشرکان، توجیه باورها با استناد به سنت‌های نیاکان بود که نوعی مغالطه «ارجاع به سنت» یا «حجیت اکثریت» گفته می‌شود. رفتارهای گذشتگان صرفاً به دلیل سابقه و عادت نه به دلیل عقلانیت یا حقانیت آن باورها: *إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ*

1. Fallacy of extensionol pruning
2. Fallacy of error in reasoning
3. Fallacy of argumentum ad antiquitatem

وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ. (زخرف: ۲۲؛ بقره: ۱۷۰؛ مائده: ۱۰۴). این آیه از زبان کفار نقل می‌کند که هویت دینی و فکری خود را نه بر اساس تحقیق یا استدلال بلکه صرفاً از طریق تقلید از گذشتگان می‌پذیرند. قرآن در ادامه این سخن را به عنوان استدلالی باطل رد می‌کند. أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ؟ (بقره/۱۷۰) قرآن با تکیه بر تعقل، تامل و فحص از حقیقت، باورهای سنتی را تنها زمانی قابل قبول می‌داند که مطابق با عقل و وحی باشند نه صرفاً براساس سابقه تاریخی. درواقع، قرآن تحقیق و استدلال را جایگزین تقلید و تعصب می‌داند.

۲-۵. مغالطه عدم سابقه^۱

مغالطه عدم سابقه ریشه در این تفکر دارد که سخن یا روشی چون تازه مطرح شده و سابقه قبلی ندارد پس مردود و خطاست و در سودمندی و ارزشمندی آن باید تردید کرد. (خندان: ۲۹۵). یکی از مغالطه‌های کلیدی که کفار در مواجهه با دعوت پیامبران به کار می‌بردند، مغالطه عدم سابقه است. بدین معنا که چون یک سخن یا دعوت، سابقه‌ای در تاریخ یا فرهنگ پیشین ندارد، پس باطل یا نادرست است. این مغالطه در قرآن، بارها به عنوان یکی از شیوه‌های نادرست استدلال کفار معرفی و نقد می‌شود. این مغالطه، درحقیقت از ترس از تغییر و تعلق به سنت‌های ذهنی ناشی می‌شود. کفار قریش، به دلیل آنکه پیام توحید و نبوت محمد (ص) را در ادیان رسمی و رسوم گذشتگان خود نمی‌دیدند، آن را «ساختگی» دانستند. این استدلال از سنخ مغالطه عدم سابقه است (مؤمنون: ۲۴). مغالطه «عدم سابقه» از دیدگاه قرآن، یکی از روش‌های دفاعی رایج در برابر حقیقت و تحول است که از جزم‌اندیشی فرهنگی و وابستگی به گذشته نشات می‌گیرد. قرآن این استدلال را بی اعتبار و غیرعقلانی می‌داند و معیار را نه «قدمت» بلکه «حقیقت» می‌گذارد. فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّقْتَرَىٰ وَمَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولَىٰ. (قصص/۳۶). (طبری: ۳۴/۱۷)

۳-۵. مغالطه سنت‌گریزی^۲

کهنگی را نشان نادرستی و نامعقول بودن دانستن، مغالطه منطقی سنت‌گریزی است (خندان: ۳۰۰). «تجدد» و «سنت‌گریزی» به معنای نفی هرگونه حقیقت یا مشروعیتی در معارف و سنن گذشته است، صرفاً به دلیل آنکه «متعلق به گذشتگان» یا «دوران‌های قدیم» است. کفار در برخی مواضع قرآنی، پیام الهی را به بهانه کهنگی یا تعلق به پیامبران پیشین، بی ارزش می‌پنداشتند. در قرآن، این نگاه در قالب انکار پیام‌های الهی به دلیل پیروی از روش پیامبران پیشین یا بازتکرار اندیشه‌های قدیمی ظاهر می‌شود. إِنَّ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (انفال: ۳۱؛ مطففین: ۱۳؛ قلم: ۱۵) کفار مکه قرآن را به این دلیل که با آموزه‌های پیامبران پیشین هماهنگ بود، «کهنه و بی فایده» می‌پنداشتند. درواقع، آن را رد می‌کردند چون تصور می‌کردند تنها آنچه نو است، می‌تواند معتبر باشد. (فرقان:

1. Fallacy of Non-anticipationa

2. Fallacy of argumentum ad novitam

۵). کفار، پیامبر را متهم می‌کردند که سخنان ایشان صرفاً برگرفته از متون کهن بوده و براساس پیام جدید الهی نیست و درواقع «سنت‌گرایی وحی» را باطل می‌شمردند (قرائتی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۳۰۸) چون به کهنگی آن طعن می‌زدند. از نگاه قرآن، کفار در مواردی از روی غرور معرفتی، نوگرایی سطحی و تمایل به طرد گذشته، به مغالطه سنت‌گزینی دچار می‌شدند و پیام وحی را به بهانه مشابهت با ادیان گذشته، انکار می‌کردند. اما قرآن معیار حق را نه «قدمت» و نه «جدت» بلکه «مطابقت با عقل و وحی» می‌داند. وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَتِنَا لَمَحْرُجُونَ، لَقَدْ وَعَدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنَّ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (نمل: ۶۷-۶۸؛ مؤمنون: ۸۲-۸۳).

۴-۵. مغالطه برتری ثروت^۱

در این مغالطه چنین فرض می‌شود که ثروتمندی افراد، ملاک صحت گفتارهای آنان است (خندان: ۳۰۴). یکی از مغالطه‌های رایج در میان کفار که در قرآن کریم بارها نقد شده، مغالطه برتری ثروت است. بدین معنا که برخورداری از مال، جاه و مقام دنیوی را نشانه برتری معنوی یا حقانیت فرد یا گروهی بدانیم. این باور در منطق، نوعی مغالطه غیر معتبر است زیرا داشتن ثروت، دلیل بر درستی عقیده یا کرامت روحی نیست. قرآن، این نگرش را به شدت نقد می‌کند و آن را از اسباب گمراهی و غفلت معرفی می‌نماید. در این مغالطه، مخاطب یا گوینده به اشتباه تصور می‌کند که ثروتمندان چون مال دارند، پس به حق نزدیکتر هستند یا نزد خداوند عزیزتر می‌باشند. فخر رازی به این مغالطه کفار در ذیل آیه ۳۱ سوره زخرف، اینگونه اشاره می‌کند: «بدان که این گفتار، نوع چهارم از کفرورزی‌های ایشان است که خدای تعالی در این سوره از آنان حکایت کرده است». این بیچارگان (کافران) چنین گفتند: «منصب رسالت الهی منصبی است بس شریف و بلندمرتبه و جز شایسته شخصی شریف و برگزیده نیست.» در این اصل گفتار، راست گفتند اما خطا و گمراهی ایشان در مقدمه‌ای فاسد بود که بر آن افزودند و آن این است که «شریف کسی است که مال فراوان و جایگاه اجتماعی و قدرت دنیوی بسیار داشته باشد و چون محمد چنین نیست، پس شایسته مقام رسالت الهی نمی‌باشد». (فخر رازی، ج ۲۷، ص ۶۲۹) تاکید کفار بر قدرت ظاهری و توان اقتصادی به جای حجت عقلانی در آیه «وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ» و اینکه: معیار سنجش حق را از عقل و وحی به پول و قدرت منتقل می‌کند. در آیه: وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ مَا تَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا تَرَاكَ إِلَّا اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بُادِيَ الرَّأْيِ (هود: ۲۷؛ زخرف: ۳۱؛ قصص: ۷۹) مورد توجه قرآن قرار گرفته و در آیات (حجرات: ۱۳؛ سبأ: ۳۷؛ قصص: ۷۶-۸۲؛ زخرف: ۵۱-۵۳) با مغالطه برتری ثروت با چند روش مقابله شده است.

1. Fallacy of argumentum ad crumenan

۵-۵. مغالطه قیاس‌های ناروا^۱

از آفات اخلاقی و فکری بشر که موجب گمراهی و انحراف می‌باشد، قیاس‌های نابهنگام و بی‌وجه است. یکی از ریشه‌های انکار رسالت پیامبران از سوی کفار و منکران، مغالطه قیاس با نفس بوده است. آنان پیامبران را در حد یک انسان عادی می‌دیدند و به دلیل گرفتار بودن در حجاب قیاس‌های نادرست، رسالت و وحی الهی ایشان را انکار می‌کردند. قیاس با نفس به این معناست که انسان دیگری را براساس ویژگی‌ها، ضعف‌ها و محدودیت‌های خود بسنجد و گمان کند که همه افراد مانند او هستند. کفار نیز پیامبران را در آینه نفس محدود خود می‌دیدند و می‌گفتند: «او نیز انسانی است مانند ما، پس چگونه می‌تواند پیامبر باشد؟ این مغالطه در قرآن نیز بازتاب دارد: قَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ (فرقان/ ۷). کفار می‌گفتند: این پیامبر چرا غذا می‌خورد و در بازار راه می‌رود؟ یعنی او را صرفاً با فعل نفس انسانی قیاس می‌کردند درحالی‌که پیامبران دارای «نفس قدسی» هستند و حقیقت وجودی‌شان از سنخ عالم الهی است. کفار تنها ظاهر جسمانی آنان را می‌دیدند (طباطبایی، ج ۱۵، ص ۲۵۲؛ طبری، ج ۱۷، ص ۴۰۲؛ فخر رازی، ج ۲۴، ص ۴۳۴). مولوی در مثنوی تأکید می‌کند که قیاس با نفس، پرده‌ای ضخیم است که دیدگان مردم را از مشاهده نور نبوت بازمی‌دارد (زرین‌کوب، ۱۳۸۷، ص ۲۸۲-۲۸۵). مغالطه «قیاس با نفس» بزرگترین مانع درک حقیقت نبوت است. او با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی و عرفانی، نشان می‌دهد که پیامبران فراتر از قیاس‌های عادی بوده و باید با چشم دل و شهود معنوی به آنان نگریست.

نتیجه‌گیری

تامل بر خطاهای شناختی کفار، مشرکان و منافقان در قرآن، نشانه‌ای از پیچیدگی روانشناسی کفر است. قرآن این انحرافات را به روشنی تحلیل می‌کند و آنها را ریشه بسیاری از اشکال انکار می‌داند. این نگاه عمیق می‌تواند الگویی برای نقد فکری و کلامی در مواجهه با شبهات و فضای فرهنگ دینی معاصر باشد. بررسی حاضر در تفاسیر فریقین نشان داد که شگردهای مغالطی اهل ضلالت نه صرفاً پدیده‌ای زبانی یا بلاغی بلکه فرآیندی نظام‌مند و چندتباری در تحریف حقیقت و شکل‌دهی به انحراف‌های فکری و رفتاری است. تحلیل آیات و شواهد تفسیری بیانگر آن است که این شگردها به‌ویژه در زمینه‌هایی چون نقل قول ناقص، تبکیت درونی و بیرونی، تحریف گزاره‌های دینی، تقلیل‌گرایی و بهره‌گیری از ابزارهای روانشناختی تاثیرگذار، بسیار حائز توجه هستند. همچنین یافته‌ها آشکار کرد که از حیث روش‌شناسی مفسران اهل تسنن بیشتر شگردهای مغالطی را مستند به بیان جزئیات شواهد تاریخی صورت‌بندی کرده اند درحالی‌که اهل شیعه به‌ویژه علامه طباطبایی به

1. The fallacy of false analogy

تحلیل فلسفی و ریشه‌شناختی ترفندهای اهل ضلالت پرداخته‌است. به عبارت دیگر؛ در تفاسیر اهل سنت، رویکرد جدلی-کلامی و خطابه محوریت دارد و شگردهای مضلان را بیشتر غوغاسالارانه برای ایجاد اخلال در فهم و اقناع شنونده دانسته و در قالب «طرائق افساد گفتگو» این فنون فریبنده را رصد می‌کنند در حالیکه مفسران شیعه تحلیل فلسفی- معرفتی دارند. از حیث محتوا و بسامد مغالطات مخصوصا فخر رازی روی «شگردها» (تفسیر ناصواب، تحریف، مرجع کاذب، پارازیت، ابهام‌نمایی) و سازوکار اخلال در مناظره تمرکز دارد در حالیکه مفسران شیعه مخصوصا علامه طباطبایی به «علل العلل» (اتکا به ظن، حب دنیا، تقلید، غفلت) به مثابه بستر روانشناختی و معرفتی تولید مغالطه می‌پردازد. بنابراین قرآن با رویکردی همزمان معرفت‌شناختی و تربیتی، ضمن افشای این شگردها، به اصلاح بنیان‌های شناختی و اخلاقی مخاطبان پرداخته و راهکارهایی چون بازگشت به عقلانیت برای تشخیص حق از باطل ارائه کرده‌است. این پژوهش نه تنها به فهم بهتر ساختارهای مغالطی کافران در آینه متون مقدس کمک می‌کند بلکه بستر مناسبی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آینده به‌ویژه در پیوند میان قرآن‌پژوهی، علوم شناختی و مهارت تفکر انتقادی بوده تا نحوه مواجهه نظام‌مند با گفتمان‌های تحریف‌گر در سطوح فردی و اجتماعی روشن‌تر گردد. گذار از فهرست‌برداری صرف و نشان دادن اینکه مغالطات در قرآن نه رویدادهای منفصل بلکه شبکه‌ای از شگردها هستند که در بافت مجادلات پیامبران با منکران، یکدیگر را تغذیه می‌کنند، از دیگر یافته‌های این پژوهش است.

منابع

قرآن کریم

- آرون بک، (۱۳۸۱)، شناخت‌درمانی و اختلالات هیجانی، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: نشر ارسباران.
- انوری، حسن (۱۳۸۲) فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.
- آملی، محمدبن محمود. (۱۳۶۲) نفایس الفنون فی عرایس العیون، به کوشش مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران.
- الیس، آلبرت (۱۳۹۴) در مان عقلانی-هیجانی رفتاری، ترجمه حمید پورشریفی، تهران، نشر دانژه.
- اسمیت، فیلیپ ج (۱۳۸۱) تفکر منطقی، تعلیم و تربیت، ترجمه علی شریعتمداری، تهران، انتشارات سمت.
- بیکن، فرانسیس (۱۳۶۹) ارغنون نو ترجمه احمد آرام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- پل ریچارد و الدر لیندا (۱۴۰۳). مغالطه‌های پرکاربرد (۴۴) ترفند کثیف رایج برای برنده‌شدن در بحث‌ها) ترجمه مهدی خسروانی، نشر نایش، شهرضا.
- حسینی همدانی، محمد (۱۳۸۰) انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران، لطفی.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۷) کلام جدید، قم، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۷.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.
- زمخشری، محمودبن عمر (۱۴۱۵ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- سجادی، سیدجعفر (۱۳۶۲) فرهنگ علوم عقلی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- سیدمحمد حسینی شیرازی (۱۴۰۰) تقریب القرآن الی الازهان، بیروت، الوفاء.

- سروش، عبدالکریم (۱۳۶۸) تفرج صنع: نظریه قبض و بسط تنوریک شریعت و علوم طبیعی، تهران، موسسه فرهنگی صراط.
- سیاسی، علی اکبر (۱۳۶۷) از مبانی فلسفه، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- طبری، محمدبن جریر (۱۴۲۰ق) جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: احمد محمد شاکر، قاهره.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۵۶)، ترجمه تفسیر طبری (جامع البیان عن تأویل آی القرآن)، مصحح حبیب یغمائی، تهران: انتشارات توس.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴) المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- عارف تامر (۱۴۱۲) المناظرات لشیخ المتکلمین و المنطقیین فخرالدین الرازی، بیروت، موسسه عزالدین.
- عمید، حسن (۱۳۸۹) فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیرکبیر.
- فیض کاشانی، محمد ابن شاه مرتضی (۱۳۷۳)، الصافی فی تفسیر القرآن، تصحیح حسین اعلمی، مکتبه الصدر، تهران.
- فخر رازی، محمدبن عمر (۱۴۰۱) التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۷)، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۴) منطق ۱، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۹۴) اخلاق سازمانی، تهران، انتشارات سرآمد.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۰) روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد، دانشگاه علوم رضوی.
- قلقشندی، احمد بن علی (۱۴۱۸) صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، تحقیق محمد حسین شمس‌الدین، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- لیهی، رابرت ال (۱۳۸۷) درمان شناختی رفتاری: مبانی و فرآیندها، ترجمه یحیی سیدمحمدی، چاپ اول، تهران: نشر روان.
- محلی، محمدبن احمد و سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۵ق) تفسیر الجلالین، تحقیق: احمدبن علی، بیروت: دارالمعرفه.
- مکارم شیرازی (۱۳۸۰) ناصر و دیگران، تفسیر نمونه. تهران، دارالکتب الاسلامی.
- معین، محمد (۱۳۸۷) فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶) آشنایی با علوم اسلامی (منطق و فلسفه)، تهران، انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰) منطق و فلسفه اسلامی، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۸) تفسیر موضوعی قرآن، تهران، صدرا.

References

The Holy Qur'an

- ‘Amīd, Ḥasan. (1389 SH). *Farhang-i Fārsī-yi ‘Amīd*. Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Āmulī, Muḥammad ibn Maḥmūd. (1362 SH). *Nafā’is al-Funūn fī ‘Arā’is al-‘Uyūn* (ed. Maḥdī Muḥaqqiq). University of Tehran Press. [In Persian]
- Anvarī, Ḥasan. (1382 SH). *Farhang-i Buzurg-i Sukhan*. Sukhan Publications. [In Persian]
- ‘Ārif Tāmir. (1412 AH). *Al-Munāẓarāt li-Shaykh al-Mutakallimīn wa al-Manṭiqiyyīn Fakhr al-Dīn al-Rāzī*. Mu’assasat ‘Izz al-Dīn. [In Arabic]
- Bacon, Francis. (1369 SH). *Arghānūn-i Naw* (trans. Aḥmad Ārām). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford Press.
- Beck, Aaron T. (1381 SH). *Shinākht-Darmānī va Ikhtilālāt-i Hayajānī* (trans. Yaḥyā Sayyid Muḥammadī). Nashr-i Arsbarān. [In Persian]
- Dehkhudā, ‘Alī Akbar. (1377 SH). *Lughat-Nāmeḥ-yi Dehkhudā*. University of Tehran Press. [In Persian]

- Ellis, A. (1962). *Reason and Emotion in Psychotherapy*. New York: Lyle Stuart.
- Ellis, Albert. (1394 SH). *Darmān-i 'Aqlānī-Hijānī-Raftārī* (trans. Ḥamīd Pūrshārīfī). Nashr-i Dānizh. [In Persian]
- Ellis, Albert. (2003). *Reason and Emotion in Psychotherapy*. New York: Citadel Press.
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1401 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb)*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1373 SH). *Al-Ṣāfi fī Tafsīr al-Qur'ān* (ed. Ḥusayn A'lamī). Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
- Ḥusaynī Hamadānī, Muḥammad. (1380 SH). *Anwār-i Dirakhshān dar Tafsīr-i Qur'ān*. Luṭfī Publications. [In Persian]
- Kahneman, Daniel. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Khusrowpanāh, 'Abd al-Ḥusayn. (1387 SH). *Kalām-i Jadīd*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Leahy, R. L. (2003). *Cognitive Therapy Techniques: A Practitioner's Guide*. New York: Guilford Press.
- Leahy, Robert L. (1387 SH). *Darmān-i Shinākhtī-Raftārī: Mabānī va Farāyandhā* (trans. Yaḥyā Sayyid Muḥammadī). Nashr-i Ravān. [In Persian]
- Maḥallī, Muḥammad ibn Aḥmad, & Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1415 AH). *Tafsīr al-Jalālayn* (ed. Aḥmad ibn 'Alī). Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al. (1380 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Mu'in, Muḥammad. (1387 SH). *Farhang-i Fārsī*. Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Muṭahharī, Murteza. (1386 SH). *Āshnā'ī bā 'Ulūm-i Islāmī (Manṭiq va Falsafeh)*. Ṣadrā Publications. [In Persian]
- Muṭahharī, Murteza. (1388 SH). *Tafsīr-i Mawḍū'ī-yi Qur'ān*. Ṣadrā Publications. [In Persian]
- Muṭahharī, Murteza. (1390 SH). *Manṭiq va Falsafeh-yi Islāmī*. Ṣadrā Publications. [In Persian]
- Paul, Richard, & Elder, Linda. (1403 SH). *Mughālaṭehā-yi Porkārburd: 44 Tarfand-i Kathīf-i Rā'ij Barā-yi Barandeh Shudan dar Baḥthhā* (trans. Maḥdī Khusrawānī). Nāyish Publications. [In Persian]
- Qalqashandī, Aḥmad ibn 'Alī. (1418 AH). *Ṣubḥ al-A'shā fī Ṣinā'at al-Inshā'* (ed. Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn). Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Qarā'atī, Muḥsin. (1387 SH). *Tafsīr-i Nūr*. Markaz-i Farhangī-yi Darshā'ī az Qur'ān. [In Persian]
- Qarāmalikī, Aḥad Farāmarz. (1380 SH). *Ravesh-Shināsī-yi Muṭāla'āt-i Dīnī*. University of Islamic Sciences of Razavi. [In Persian]
- Qarāmalikī, Aḥad Farāmarz. (1384 SH). *Manṭiq I*. Payām-i Nūr University Press. [In Persian]
- Qarāmalikī, Aḥad Farāmarz. (1394 SH). *Akhlāq-i Sāzimānī*. Sarāmad Publications. [In Persian]
- Sajjādī, Sayyid Ja'far. (1362 SH). *Farhang-i 'Ulūm-i 'Aqlī*. Amīr Kabīr Publications. [In Persian]
- Shīrāzī, Sayyid Muḥammad al-Ḥusaynī. (1400 AH). *Taqrīb al-Qur'ān ilā al-Adhhān. Al-Wafā'*. [In Arabic]
- Siyāsī, 'Alī Akbar. (1367 SH). *Az Mabānī-yi Falsafeh*. Amīr Kabīr Publications. [In Persian]

- Smith, Philip J. (1381 SH). *Tafakkur-i Mantiqi, Ta'lim wa Tarbiyat* (trans. 'Ali Shari'atmadari). SAMT Publications. [In Persian]
- Suroush, 'Abd al-Karim. (1368 SH). *Tafarraji-Şun': Nazariyyeh-yi Qabḍ wa Baṣṭ-i Ti'urik-i Shari'at va 'Ulum-i Tabi'i*. Mu'assasah-yi Farhang-i Şirāt. [In Persian]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1356 SH). *Tarjumeh-yi Tafsir-i Ṭabarī (Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān)* (ed. Ḥabīb Yaghma'i). Tūs Publications. [In Persian]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1420 AH). *Jāmi' al-Bayān 'an Ta'wīl Āy al-Qur'ān* (ed. Aḥmad Muḥammad Shākir). [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'i, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1374 SH). *Al-Mizān fī Tafsir al-Qur'ān*. Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1415 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta'wīl* (ed. 'Abd al-Razzāq al-Mahdī). Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]